Oplysningstiden i Hertugdømmerne.*)

(Tiden fra ca. 1773—1817)

Studier over Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmernes
religiøse og nationale Brydningstid.

Af Hans Hejselbjerg Paulsen.

IV.

Det nordslesvigske Kirkefolk, — »das einfältige Kirchenpublikum«, som Rationalisterne udtrykte sig, — havde, som vi har set i det foregaaende, slaaet det rationalistiske Angreb tilbage. Men hermed var Kampen ikke forbi. Modparten gik over til at bruge en anden Taktik og søgte — saa vidt det var gørligt — at skjule Nederlaget, prøvede paa at skabe Ro om Sagen paa alle mulige Maader, for saa senere »i al Stilhed« at faa Adlers Agende listet ind, hvor det kunde ske »ohne Geräusch«.

4. Agendens senere Skæbne.

Agendestriden gav Anledning til en Pjece- og Pressefejde,¹⁾ som Hertugdømmerne aldrig havde set Mage til. Saa godt som alle af Oplysningstidens Navne greb til Pennen for »at berolige« Befolkningen. Mange af disse Pjecer er skrevne i et faderligt formanende Sprog, i andre bruger Tidens ivrigste Højttalere de værste Ukvemsord mod deres Modstandere, alle stadfæster de Sandheden i Claus Harms' Ord, at »Pøbelen i alle Stænder er sig selv lig«. Her vil vi kun ganske kort dvæle ved et af disse Skrifter, hvis Forfatter er en af de betydeligste og mest begavede af Oplysningstidens Mænd. Det er Præsten Nicolaus Funck i Altona. [* i Marne 1767, cand. theol. 1789, Præst i Altona 1790—1840. † 1847. Dr. theol. 1824.] Hans Skrift »Freimüthige

*) Nærværende Arbejde bygger i væsentlig Grad paa hidtil utrykte Kilder. Til Arkivstudier i Ind- og Udland har jeg modtaget Understøttelse af den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, for hvilken Understøttelse jeg bringer Direktionen min ærbødige Tak.

¹⁾ sml. Oplysningstiden i Hertugdømmerne III. Sønderj. Aarb. 1934, p. 183.

Beurtheilung des Verfahrens der dänischen Regierung bei der Einführung der neuen Kirchenagende in S. u. H.« 1798, er et af de bedre og mest alvorlige i den nævnte Pjecelitteratur, som i disse bevægede Aar oversvømmede begge Hertugdømmer. Det har sikkert været Funcks alvorlige Mening at ville — som han selv oplyser os om i Forordet — »fjerne Fordomme, tjene Sandheden, være Fædrelandet (d. v. s. Danmark) nyttig«.

Funck søger at vise, at nu, da Regeringen har bestemt, at Adlers Agende skal indføres, saa maa den nødvendigvis ogsaa vinde Sejr i alle Punkter. Thi — »Kongens Værdighed, Landets Ære, Gejstlighedens Anseelse, den rel. Kulturs Fremgang i Slesvig og Holsten staar paa Spil«. Opgiver man Kampen for Agenden, da vil Kongens Autoritet lide Skade, og Hertugdømmerne vil blive berygtede for at være Mørkets Sæde, og Pøbelen bliver Eneherre i Landet og i Kirken. Med andre Ord, Funck søger at bortlede Opmærksomheden fra de religiøse Motiver i Kampen, — som han heller ikke forstod — og fremstiller Agendestriden som en Affære, hvor Kongens Autoritet og Landets Anseelse kan lide Skade. Men Kampen var ikke nogen politisk Kamp, og det vidste man nok i de ansvarlige Kredse i København, derfor undlod man at slaa til, — og heller ikke senere greb Regeringen ind til Gunst for Adlers Agende.

Men desto flere Fortalere og Velyndere havde Agenden i Hertugdømmerne, først og fremmest i den rationalistiske Gejstlighed, dernæst i de Kredse i Folket, — de saakaldte dannede — hvor Oplysningstankerne havde vundet Fodfæste. Vel endte Sagen med et Nederlag for Adler og for Oplysningstankerne i det hele taget, men — som det plejer at gaa ved den Slags Lejligheder — man satte sit Haab til Fremtiden og til den unge Generation. Pastor J. C. Lautrup i Brede skriver f. Eks. til Adler 1806¹⁾ »— — maaske kan der ske mere med Tiden, naar de, som ivre for det gamle ikke mere ere saa talrige, og naar den unge Generation vokser til«. Denne forhaabningsfulde Tanke er almindelig i Præsternes Indberetninger; man ventede sig meget af

¹⁾ Visitationalia Aabenraa 1806. Staatsarchiv, Kiel.

det unge Slægtled, som nu voksede op i den rationalistiske Skole. Eftertiden viste, at Resultatet blev helt det modsatte baade religiøst og nationalt.

Efterhaanden som Agenderøret kom lidt paa Afstand, og den aandelige Sløvhed bredte sig videre og videre, vandt Agenden lidt efter lidt — og ofte umærkeligt — Indpas i saa godt som alle Sogne, ogsaa der, hvor Modstanden havde været størst. Saaledes skriver f. Eks. Sognepræsten i Ensted,¹⁾ Pastor Lorenz Peter Hoeck [Præst i Ensted 1798—1816, Felsted 1816—26] i 1802, at i de 4 Aar, han har været Præst der, har han døbt 27 Børn efter Agendens Vejledning og uden at den kristne Trosbenedelse er nævnt. Efter 1800 blev det almindeligt, at Agenden blev indført ved Præsteskifte. Saaledes hedder det f. Eks. i 1817 fra Felsted Sogn: »Endskönt det gamle, danske Ritual her altid har været i Brug, saa indførte jeg straks uden noget Præludium den slesvig-holstenske Kirkeagende, og der sporedes ikke den mindste Utilfredshed hermed,« — skriver den nye Sognepræst 1817 til Adler. Ogsaa i Aastrup, hvor Modstanden havde været haard, og hvor Præsten havde maattet bøje sig for Menighedens Krav, er Agenden allerede indført 1808. Saadan kunde man nævne det ene Sogn efter det andet; overalt vandt Agenden langsomt Indpas, i hvert Fald raadede dens Aand i alle Gudshusene. Nogle ganske faa Undtagelser i Nordslesvig bekræfter kun Regelen.

Alt i alt gælder ogsaa for Slesvigs Vedkommende, hvad Lübkers skriver om Holsten:²⁾ »Som bekendt er den Adlerske Agende, som jo har faaet kirkehistorisk Betydning ved de Stridigheder, den ved sin Indførelse fremkaldte, i k k e a l m i n d e l i g indført, men den bruges overalt mer eller mindre«.

Agenden banede Vej for det liturgiske Virvar, som præger Kirken i hele det 19. Aarhundrede. Af dens mange Formularer til Brug ved kirkelige Handlinger brugte man snart det ene, snart det andet, hist og her brugtes overhovedet intet, kort sagt,

¹⁾ Om Agendestriden i E. se S. A. 1934, p. 204 f.

²⁾ Lübkers, Versuch einer kirchlichen Statistik Holsteins, 1837, p. 69.

Rationalismens Forsøg paa at indføre et nyt Ritual endte i Kaos.

Salmesang og Altergang afskaffedes de fleste Steder. Ogsaa Salmesang?

Ja, thi det gamle Arvegods kasserede Rationalismen, da den, som vi senere skal se, fik Adlers »Christelig Psalmebog« listet ind i Kirkerne. Saaledes skriver f. Eks. Provst Kristen Karstensen 1845 fra Dybbøl: »Jeg vælger udelukkende Psalmerne af den Pontoppidanske Psalmebog, medens min Formand fornemmelig holdt sig til Anhanget (d. v. s. Adlers Psalmebog, som listedes ind ved at anbringes som Tillæg til den brugelige Pontoppidanske Psalmebog). Mine Bevæggrunde behøver jeg vel ikke at angive«.

Og Altertjenesten afskaffedes ganske i mange Kirker.¹⁾ Hvordan Gudstjenesten saa formede sig, lader vi Sognepræsten paa Kajnæs fortælle os. Han skriver saa sent som i 1845:²⁾ »Ordningen ved Gudstjenesten er følgende: Først læser Degnen i Chordøren, saa synges nogle (ein Paar) korte Sange, derpaa følger Prædikenen, atter synges nogle Vers, og der sluttes med Degnens Læsen i Chordøren.«

Saa fattig blev Menighedens Gudstjeneste der, hvor den Adlerske Agende kom i Brug. Disse Tilstande afløstes i Nordslesvig først ved den religiøse Vækkelse i Fyrreerne. Den kom som en vederkvægende Regn fra det Høje efter den lange og trange Mørketid. Og den samtidige folkelige Opvaagning bidrog ogsaa sit til, at det blev en sjælden Vaartid, en rigt velsignet Grotid for vor Landsdel.

B. Teologi og Kirke i Hertugdømmerne i Perioden.

Den Adlerske Agende er et typisk Produkt af den teologiske Nyorientering, som gik for sig i Hertugdømmerne i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Men den nye Retning, som nu havde taget Førerskabet i Kirken, havde langt videregaaende Planer.

¹⁾ Pastor Mumsen i Sottrup fortæller herom i sin Visitatsberetning 1845.

²⁾ Visitatsberetning Kajnæs 1845, Staatsarchiv, Kiel.

Den ønskede ikke at standse ved en liturgisk Nydannelse, nej, hele Rationalismens Kristendomssyn og mange forskelligartede Interesser skulde føres ud i Folket for at gennemsyre alt og alle. Hertil skulde Skolen først og fremmest bruges, men Kirken og dens Tjenere maatte ogsaa med som det nye Livssyns Pionerer, i Arbejdet for det rent dennesidige. Oplysningstiden har mere end noget andet Tidsrum i vor Historie glemt Kristi Ord: Mit Rige er ikke af denne Verden. Vi vil senere faa at se, at det kom Kirken dyrt at staa.

Nu skulde alt tværtimod dreje sig om den Verden, om Kroppens rette Trivsel i den, det kaldte man dengang »Menneskers Lyksalighed«, det er Lyksalighedslærens (Eudaimonismens) Tid. Kultur skal nedværdiges til kun at være Civilisation, og den »Oplysning«, som skal præge Mennesker, vil føre til Lyksalighed. »Man behøver blot at lade Oplysning paa en mild og fredelig Maade lære os alt det sande; Orden og Frihed vil da snart parres«. — Saa optimistisk var denne Slægt i dens Syn paa Mennesket.

Det subjektive Maal er Dyden og den enkeltes Duelighed til at udføre det gode. Det objektive Maal er Lyksalighed, derfor bliver det yndede Ord i Tidens Sprogbrug: Pligterne. Pligterne mod sig selv og sit eget Legeme først og fremmest, dernæst Pligterne mod Staten, de mange. Derfor bliver Oplysningstiden strengt loyal og »patriotisk«.

Oplysningstidens Teologi, som den fremførtes fra det akademiske Kateder i Kiel, har vi talt om.¹⁾ Her vil vi da særlig dvæle ved, hvordan disse Tanker i yderligere fortyndet og populariseret Form søgtes indpodet i Hertugdømmernes Befolkning. Kirke og Skole skulde her optræde som Hjælpere, især gennem Katekisme og Psalmebog. Derfor er det næste Arbejde, som Tidens Mænd kaster sig over, at faa udarbejdet en ny Katekisme og Psalmebog og at faa disse indført overalt.

¹⁾ Om Universitetet i Kiel se Oplysningstiden i Hertugdømmerne I. Sønderj. Aarb. 1933, p. 63—90.

1. Oplysningstidens Katekismer og deres Kristendomssyn.

Vil man gøre sig bekendt med Rationalismens Kristendoms-syn og høre Kirkens Tale i Hertugdømmerne paa hin Tid, bør man først og fremmest se en af Tidens Katekismer igennem, thi her møder vi Tidens Tanker i den mest populære Form, beregnet for Skoler og Menigmand. Kristendommen er her ikke blot bleg og afsvækket, men for en enkelt Katekismes Vedkommende er Bruddet med Kristendommen ført igennem til sin yderste Konsekvens, selvom den endnu kalder sig »christlich«.

Da Oplysningstidens Mænd erobrede den officielle Kirke, var Erik Pontoppidans Katekisme i Brug de fleste Steder i Hertugdømmerne. (I de tyske Skoler en oversat Udgave ved Rektor Hoier i Slesvig.) Skønt næppe nogen anden Bog har haft større Betydning og mere Autoritet i vore Egne end just den, saa lykkedes det alligevel at faa den ud af Brug i kortere eller længere Tid, men efter Rationalismens Sammenbrud fandt man atter tilbage til Erik Pontoppidans Udlægning af Kristendommen. En saa god Kender af de sønderjydske Kirkeforhold som Provst Carstens i Tønder skriver f. Eks. om dens Betydning for hans Samtid: die Theologie Pontoppidans war damals (1859) noch vorherrschend das religiöse System des Schleswigschen Volkes.¹⁾ Den første Opgave, Oplysningstiden sætter sig, er da ogsaa den: at faa en ny rationalistisk Katekisme indført i alle Skoler. Man vilde begynde ved selve Begyndelsesgrundene, den elementære Undervisning i Kristendomskundskab.

I dette Tilfælde er det atter Prof. Cramer,²⁾ som gør Hovedarbejdet. Til Brug for Seminaristerne havde Cramer kort efter Kieler-Seminariets Oprettelse udarbejdet en Lærebog, og samtidig havde han udtalt Ønsket om, at ogsaa Almueskolerne fik »en tidssvarende Katekisme,« da »den hidtil brugte er ualmindeelig daarlig« (ungemein schlecht).³⁾ Cramer ønsker en Katekisme indført overalt, »som kan medvirke til, at fornuftig og hensigts-

¹⁾ Archiv der S. H. Gesellschaft für vaterl. Gesch. XIII 1859, p. 11—58.

²⁾ Se I p. 64 ff.

³⁾ Pakken Cramer, Catechismus i Acta A XVIII Nr. 429 Kiel.

mæssig Religionskundskab vinder Udbredelse«. Til sin Glæde faar han Hvervet overdraget af Kancelliet at udarbejde en saadan i Samraad med Prof. theol. Geyser og Generalsuperintendent Struensee. Medens Struensee, som fik Udkastet forelagt til Gennemsyn i 1784, finder dette »saare uheldigt « — det er efter hans Mening skrevet i et Sprog, som intet Barn forstaar, og hvad værre er, det er ikke christocentrisk — saa fælder Prof. Geyser en ganske anden Dom over Cramers Udkast, det er »fuldkommen hensigtsmæssigt og fortræffeligt«, og Geyser haaber, at »det guddommelige Forsyn vil mage det saaledes, at denne Lærebog kan indføres saa snart som muligt«.

Det gik efter Geysers Ønske, thi i 1785 udkom Cramers »Kürzer Unterricht im Christenthum«. En dansk Udgave til Brug for Nordslesvig besørgedes samme Aar, og i den følgende Tid vandt den hurtigt Indpas i alle Skoler i Hertugdømmerne. Mange Steder var den i Brug til efter Treaarskrigen, f. Eks. i Felsted fra 1786 til 1852, nogle Steder i Aabenraa Provsti endog til 1858. Alt ialt fik denne Lærebog en lang Levetid, selv om Tiden hurtigt løb fra den.

Cramers Katekismus betød — ligesom Adlers Agende — et Brud med den evangelisk-lutherske Fortid, thi selv om den hører til de mere moderate blandt »Oplysningens« Lærebøger, saa taler den dog kun om »Jesu Lære«. Nogen Antydning af, at Kristus er Evangeliets Indhold, gives ikke. Jesus er kommen »for at lyksaliggøre Mennesker«, men at det betyder Frelse fra Synd og Død, tales der ikke om. Han er kun Lærer i at øve Dyd og at efterkomme Pligterne. Derfor lægger Cramer al Vægten paa det moralske. Katekismens Opgave skal være »at bibringe Børnene gode og sunde Begreber om Gud, nyttige Lærdomme«.

At »Landskatekismen«, som nu indførtes overalt i Hertugdømmerne*), betød et afgørende Brud med den kirkelige Fortid,

*) Kun i et Sogn i Nordslesvig synes »Landskatekismen« ikke at være kommen i Brug — efter det foreliggende Materiale at dømme. Amtmand v. Schmettau i Aabenraa skriver 30. 5. 1788 højlig fortørnet, at han ikke fandt Katekismen indført i Nr. Jarup Skole i Ø. Løgum Sogn. Her brugte man tværtimod Pontoppidans endnu. Skolelæreren begrundede det med, at hans Sognepræst ikke taalte Cramers Katek. — [C. II 2. No. 407, Kiel.]

viser allerede Bogens første Sætninger klart og tydeligt. Det første Spørgsmaal lyder f. Eks.: »Ønsker ikke alle at være fornøjede og glade,« Svar: Vi Mennesker ønsker at være fornøjede og glade«. I Anmærkningerne forklares det saa vidtløftigt, hvad det vil sige at være »fornøjet og glad«, »at kunne se, høre, lugte, smage, føle, tænke.« Paa det andet Spørgsmaal: »Hvorledes gaar det os i Verden?« følger prompte: »Vi Mennesker nyder meget godt i Verden«.

Disse to anførte Sætninger viser os straks Bogens Grundpræg. Det er »Oplysningens« flade Lyksalighedslære og dens naive Optimisme m. H. t. Mennesket og Verden. Lyksalighedslærens sædvanlige Skæbne er altid den, at jo mere den populariseres, desto fladere og flovere bliver den. Og det gælder i fuldeste Maal de Cramerske Produkter. Naar han f. Eks. skal forklare, hvad vi forstaar ved Begrebet *d e t o n d e*, saa følger denne noget lange og noget mærkelige Forklaring: »Det onde bestaar i ubehagelige og smertelige Følelser gennem Sanserne, som og i ubehagelige Tanker i Sjælen, hvilket gør os misfornøjede og ikke er os til nogen Nytte, men meget mere til Skade.«

Landskatekismens ukristelige Præg skyldes først og fremmest, at den — ligesom Oplysningstiden i det hele taget — ikke kender Begrebet Synd, ikke kender noget til Menneskenaturens medfødte syndige Retning. Mennesket trænger kun til Undervisning og Belæring, til Civilisation og Afpudsning, kort sagt til »Oplysning«. Derfor møder man hverken i Tros- eller Sædelæren den virkelige Kristendom. Saa vidt var man altsaa naaet nu.

Bogens anden Hovedmangel er ligesaa iøjnefaldende, den er skrevet i et forfærdeligt Sprog, fyldt med uforstaaelige Definitioner, er kedsommelig og trættende og atter trættende, snakkesalig og tør, typisk rationalistisk. Det snakkesalige viser blot en Forklaring som denne: »Kamre d. v. s. Dele af en Bygning, hvori et og andet opbevares«. At den er uforstaaelig for Børn vil vi lige vise ved et enkelt Eksempel. »G u d s N a v n, betyder snart Gud selv, snart hans Fortrin for andre, snart ogsaa at erkende og tilbede ham.« Det maatte Børn da kunne forstaa!

Eller læs engang følgende Væveri, som baade sprogligt og teologisk er lige forvirret. (Se Noten nedenfor).

[Forklaringen til Luthers Ord: Der hl. Geist vergiebt uns und allen Gläubigh täglich alle Sünden, lyder hos Cramer saaledes: Die Meinung ist, dass die Menschen von dem hl. Geist aus der Schrift täglich die Verheissung haben, dass, wenn sie christlich leben, u. nicht muthwillig u. vorsätzlich sünden, sondern sich redlich u. ernstlich bestreben, immer frömmere u. besser zu werden u. zu leben, sie auch, weder um ihrer vormaligen Sünden, noch um derjenigen Willen gestraft werden sollen, welche sie bey allen aufrichtigen Bestrebungen, Gottes Willen zu thun, aus Unwissenheit noch begehen möchten, die sie aber bereuen u. unterlassen, wenn sie zur Erkenntniss derselben kommen«. — Ikke sandt, det maa Børn da kunne forstaa! Hvem kan finde ud af det Virvar! — Og dog udgiver Cramer det for »en Forklaring til Luthers Ord.]

Denne mærkelige Lærebog skulde nu indføres i alle Skoler fra Kolding til Elben,¹⁾ og mangen stakkels Præst og Skolelærer har sikkert taget sig til Hovedet ved at læse disse Snurrepiberier. Allerede af sproglige Hensyn var den nærmest ubrugelig. Det var derfor ikke underligt, at man i de følgende Aar saa Forklaringer og Udlægninger til Katekismen dukke op som Paddehatte efter Regn. Men jo mere man forklarede, rationaliserede og snakkede, desto større Forvirring skabtes der, og desto fladere blev Undervisningen. Vi nævner lige nogle af disse rat. Forklaringer til Cramers Landskatekismus, som ogsaa viser os, med hvilken Iver Oplysningstidens Mænd arbejdede for at »oplyse« Folk m. H. t. den »rene Kristendom«. Hvert af disse Skrifter smykker sig med Kristi Navn, men har alle, udover Navnet, kun lidt eller intet med Kristendom at gøre.

1796 udgav f. Eks. Provst Voss i Garding en Forklaring til Cramers Lærebog. Dens Titel er ligesaa lang og svævende, som selve Bogen er det.²⁾ 1796 og 98 skrev Pastor Dr. Olshausen —

¹⁾ Jeg minder om, at vi stadig undtager: Enklaverne, Tørningelehn og Als-Ærø.

²⁾ Se Lübker u. Schröder II., p. 674.

Fader til den senere bekendte Olshausen — sin Forklaring til Cramer »Lehrbuch der Moral u. Religion für die gebildete Jugend«. 1804 skrev Provst Fock i Kiel: »Indledning til grundig Oplysning om den kristelige Religion« 1811 Provst Dr. Wolfrath, Medlem af det holstenske Overkonsistorium: »Lehrbuch der chr. Religion für Kinder edler Bildung (!) osv. Ogsaa i Nordslesvig udkom der to lignende Arbejder, idet den meget skrivende Prahl i Vedsted og Pastor Hieronymus Grauer i Rise hver udgav en Slags Katekismus paa Dansk. Alle er de lige rationalistiske og flade.

Senere vrimler det med den Slags »Katekismer«. En skriver for »den dannede Ungdom«, en anden for »Begyndere og uøvede«, en for Børn under 10 Aar, en anden for Børn over 12, for »voksne og ustuderede« osv.

Jo videre den religiøse Opløsning skred frem, desto større blev Forvirringen indenfor Aktørernes Rækker, alt mens aandelig Død og Ligegyldighed bredte sig videre og videre. Jo flere Skolemestre der traadte frem med deres Pegepinde, som de rettede mod Periferien, desto længere kom man bort fra det egentlig centrale: den gamle Kristentro.

For at vise, hvordan den konsekvente Rationalisme i dens sidste Udløber tog paa det Spørgsmaal, vil vi dog lige til sidst dvæle noget udførligere ved en enkelt af disse Katekismer, nemlig Provst Jasper Boysens »Abriss der christlichen Glaubens- u. Sittenlehre, nach reinen Grundsätzen«, 1797, (senere — 1814 — udgivet i nyt Oplag under Titelen: Abriss der christlichen Lehre.) Medens Cramers Lærebog — trods alt — endnu havde været et Kompromis mellem gammelt og nyt, saa gaar Jasper Boysen ikke mere Kompromiets Vej. Han vil ikke prøve paa at flikke to saa uensartede Størrelser sammen, derfor slipper han Kristendommen og vælger »den rene Fornuft«. (»Nach reinen Grundsätzen«.) Selvom denne Bog ikke har været i Brug overalt, saa kan vi alligevel gaa ud fra med nogenlunde Vished, at den Aand, der præger den, har haft til Huse i mange af Hertugdømmernes Skolestuer.

Bogen falder i 3 Afsnit: 1) Om Gud, hans Væsen og Egen-skaber. 2) Pligterne. 3) Vore Pligter mod Dyr og livløse Genstan-de. Første Del er egentlig kun et overflødigt Tillæg, idet Hoved-vægten saa afgjort lægges paa »Pligterne«, d. v. s. en Slags hu-man Etik.

Boysen søger først at vise, at Mennesket har Anlæg for Dyd og Religion, men disse Anlæg skal videre udvikles, »for at vi kan naa til den sande Religion og Dyd«. Og den Kilde, som vi kan øse af, er »kun de Guds-Aabenbaringer, som vi kan opfatte ved Eftertanke og gennem Fornuften«. Gud har aabenbaret sig 1) i Naturen (her følger saa det kosmologiske og teleologiske Guds-bevis), 2) i vort Indre, i vor Fornuft og Samvittighed. Dette er Hovedsagen. Det tredie: »in der Bibel durch ausgezeichnete u. be-geisterte Männer«, gaar Jasper Boysen nærmest udenom.

Mennesket kunde meget vel naa til sand Gudserkendelse ad den menneskelige Tankes Vej, men da det imidlertid vilde gaa for langsomt, har Gud ladet nogle Mænd træde frem, som tydeligere opfattede Guds Stemme i Naturen og i deres eget Indre, disse blev de vise Lærere for Menneskeslægten, og de findes i alle Folkeslag, men den fremmeligste og mest ophøjede af alle disse vise er Jesus af Nazareth, som kom for at frelse Mennesker fra »Geisteselend«, fra Uvidenhed og mørke Fordomme, fra Uro og Overtro. Hans Maal var at berolige og oplyse Menneskeslægten. »Gud, Dyd og Udødelighed« er hans Læres Indhold. — I alt dette genkender vi Deismens Tanker, det er den saakaldte »naturlige Religion«, som — accepteret af Kirken — nu skal indføres i Skolen.

Sædelæren, Afsnittet om Pligterne, som for Boysen er det vigtigste, indledes med »Pligterne imod os selv«. Blot vi læ-ser den første Sætning der, kan enhver se, hvor ukristelig og irreligiøs denne »Katekisme« er. Den lyder: »Hauptpflicht: Du sollst dich selbst lieben, dir wohlwollen, deine leibliche u. geistige wohlfahrt wünschen u. suchen«. (Hovedpligt: Du skal elske dig selv, du skal ville dit eget Vel, ønske og søge din legemlige og sjælelige Velfærd.) — Saa følger en hel Del

alm. borgerlige og ofte ligefrem egoistiske Leveregler. Vi Mennesker skal først og fremmest elske os selv, og saa sørge for vort ydre Vel, pleje vort Legeme, leve sundt og maadeholdent, føre en fornuftig Vandel, bruge Medicin i Sygdomstilfælde, uddanne vor Forstand, sætte Tæring efter Næring o. s. v. Af Pligterne imod andre Mennesker nævnes bl. a. i denne noget usædvanlige »Katekisme«: »Oplys alle Mennesker, anvis god Medicin, værn imod Kvaksalvere, berøv ingen Haabet om Fortjeneste og Fremgang, indgyd ikke unødigt Angst og Frygt i nogen o. s. v.« I en saadan Oplysnings-Katekisme ser man ogsaa Tidens politiske Syn. Oplysningstiden er strengt royalistisk og helstatsvenlig, der prædikes saavist ikke Oprør og Ulydighed mod Landsherren.

Forfatteren og hele Tidens Syn lærer vi at kende i den Del af Katekismen, som omhandler »Undersaatters Pligter mod Landsherren«. De bør vise Regent og Øvrighed den skyldige Højagtelse, vise Beskedenhed i Bedømmelsen af Øvrighedens Handlinger og Forordninger. Man bør villig og glad betale sine Skatter og Toldafgifter saavel som bidrage til alle almennyttige Anstalters Fremgang og Virksomhed.

En saadan Katekisme udkom i Hertugdømmerne saa sent som 1814, i den mærkelige Tid, som Louise Stolberg kaldte «et nyt Foraar». De irrationelle Magter, disse mærkelige Magter, der sprænger alle Lænker, naar deres Tid er inde, begyndte at røre paa sig. Men Jasper Boysens Katekisme viser os ikke, at »die Zeiten Bernstorffs« er forbi, som Karl Welcker skrev Aaret efter. Og dog fik Karl Welcker Ret.

2. Psalmebøger.

Der indføres en tyskrationalistisk Psalmebog i Hertugdømmerne. Dens danske Sidestykke afvises i Nordslesvig.

Vi har i det foregaaende set, at de kirkelige og politisk-statslige Interesser mødtes gentagne Gange. (Baade paa Pietismens Tid og efter 1773 ønskede man fra begge Sider en ny fælles Liturgi.) Ogsaa den Cramerske Landskatekisme maa anses for at være

et Produkt af de samme Interesser. Helstaten ønskede ikke kirkelige Særdannelser i Hertugdømmernes i Forvejen vidt forskellige Egne, Landskaber m. m., nu da Reunionen var lykkelig fuldført. (1773). Derfor ønsker man en ny, for begge Hertugdømmer fælles Agende, Katekisme og Psalmebog.

Og den nye teologiske Retning, Oplysningstidens Mænd, greb med Begærlighed den hjælpende Haand. Nu kom Turen til den gamle Psalmebog. Ogsaa m. H. t. Brug af Psalmebøger frembød Hertugdømmerne i 1773 et broget Skue. Selv i den forholdsvis lille Del af Slesvig, hvor man havde dansk Kirkesprog, brugtes hele 3 Psalmebøger, i de tyske Kirker selvfølgelig endnu flere.¹⁾

Atter rækker politiske og kirkelige Interesser hinanden Haanden, idet Tyske Kancelli i December 1775 lod forespørge hos Prokansler Cramer i Kiel, om han var villig til at udgive en ny Psalmebog for begge Hertugdømmer. Atter gaar Vejen udenom Hertugdømmernes Generalsuperintendenter og kirkelige Mynigheder, og man faar unægtelig det Indtryk, at det er Administrationshensyn og politiske Interesser, som staar bag ved Ønsket om en ny Psalmebog.

Cramer havde, mens han var i København, udgivet en ny Psalmebog for de tyske Menigheder der, og som den Tidens Mand han var, tilmed kendt og yndet af mange som Salmedigter, var det kun naturligt, at det netop blev ham, som modtog Kancelliets Opfordring. Og Cramer sagde gerne Ja. »Thi — skriver han om de gamle Katekismer og Psalmebøger, som var i Brug i Hertugdømmerne — de var gode nok for Erkendelsen i de Tider, da de affattedes, men de naaede ikke den Fuldkommenheds Grad, som saadanne Bøger kunde og burde have.«²⁾ Han oplyser Kancelliet om, at han »kender faa Psalmebøger som ere saa maadelige, som de her brugelige.«

¹⁾ Om de tyske Psalmebøger: Emil Brøderek: Geschichte der sl. h. Gesangbücher 1—2, i Schriften des Vereins für S.-H. Kirchengeschichte, I. Række Bind 9 og 13. Kiel 1919 og 1922. De danske Ps.bøger i Slesvig omtaler han ikke, dog er de alle nævnt i P. Moos' Afhandling, Sønderjyllands Kirkesalmebøger, Sønderj. Aarb. 1909, særlig p. 163—73.

²⁾ L. Koch. Oplysningstiden i den danske Kirke. 1915. p. 72.

Det er Tidens Dom over alt det gamle, fra Fædrene nedarvede aandelige Gods, som her kommer til Orde. Ogsaa i denne Sag advarer den gamle Generalsuperintendent Adam Struensee imod det Cramerske Foretagende, da han har læst det nye Udkast, »den Bog bringer ikke Velsignelse, men kun Skade«, saadan lyder hans næsten profetiske Ord, men hans Røst agtede Tiden ikke paa. Struensee har ikke noget imod, at en Del forældede og kun lidet brugte Salmer udrangeres, men han forlanger, at Kernesalmerne skal gaa uændret over i den nye. Men ogsaa i dette Tilfælde viste det sig, at hans Tid var ved at være forbi.

I 1780 udkom saa Cramers Allgemeines Gesangbuch, auf Königlichen allergnädigsten Befehl zum öffentlichen u. häuslichen Gebrauche in den Gemeinden der Herzogthümer Schleswig und Holstein.

Psalmebogen skulde indføres distriktsvis i Løbet af de følgende Aar, sidst skulde det ske (Paaske 1790) i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg og i Tønder og Flensborg Provstier. Den blev indført i alle de tyske Menigheder, og, som det ser ud til, uden nogen videre Modstand fra Menighedernes Side. Først i Agendestridens Aar begyndte der at lyde Røster her og der om, at Psalmebogen skulde ud af Kirke og Skole.¹⁾

Cramers Psalmebog er en typisk »Overgangs«-Psalmehog. Den betyder ikke et absolut Brud med den gamle Kristendom, men halter til alle Sider. Flertallet af dens 914 Salmer stammer fra selve Oplysningstiden, og ikke mindre end 255 er digtet af Cramer selv.²⁾ Foruden Cramers er det især Klopstocks, Münters og Gellerts Sange som har vundet Tidens Yndest. Dog var der endnu paa det Tidspunkt to af de ældre Salmedigtere, som vanskeligt lod sig fortrænge helt, nemlig Paul Gerhard og Luther, de er nemlig begge repræsenteret med henholdsvis 29 og 27 Salmer. Men ogsaa disse har Cramer »bearbejdet«, saa nogle er helt ukendelige. Men hvad værre er, den Cramerske Psalmehog vidner ikke om nogen dybere Forstaa-

¹⁾ f. ex. Lindholm 1798. C. VI. 2 Nr. 596 og Tønder By samme Aar.

²⁾ Brederék II p. 7.

else af Kristendommen, thi alle dens mange »Forbedringer« naaede hverken det dybeste i Kristendommen, ja ikke engang det fællesmenneskelige. Cramers egne Salmer er oftest kun rimede Moralforskrifter og minder mest om Fabriksarbejde. Bogen er delt i en Mængde Afsnit efter særlige »Hovedlærdomme«, der er f. ex. 40 Salmer som omhandler »de sande Kristnes Pligter mod sig selv«, med Underafdelinger om Pligten mod Sjælen og mod Legemet. Her har Cramer digtet en hel Del Salmer for at udfylde disse Rubrikker, og Resultatet er som oftest blevet et ynkeligt Versmageri. Han har skrevet 6 »Salmer« om Pligterne mod Legemet, i en af disse hedder det f. ex. [Nr. 734].

Ich soll ihn pflügen
soll zu edlen Werken
durch Nahrung ihn
u. auch durch Freude stärken;
Soll ihn durch keine Weichlichkeit entehren,
nicht selbst zerstören
Nie müß' ich ihn durch Schwelgerei entehren
nie seine Kraft durch Müßiggang verzehren!
Er sey im Alter, wie in früher Jugend,
ein Sitz der Tugend.

En ikke ringe Del af Psalmebogen bestaar da ogsaa af saadanne Moralforskrifter i Rim.

Blandt hans Tidssalmer og Salmer for Menneskers Stand og Stilling møder man lignende Snurrepiberier, som man just ikke venter at træffe i en Psalmebog.

I Efteraarssalmen Nr. 835 hedder det f. ex.

Auf traubenvollen Hügel'n schallt des Winzers Lob
und wiederhallt von Berg auf Berg;
denn Most und Wein giebt uns der Herr
uns zu erfreuen!

Den Cramerske Salme Nr. 124 skal være et Udtryk for religiøs Følelse, en Menneskesjælens Lovsang for Skaberen, men hvor plat og ringe lyder ikke et af dens Vers:

Die Vögel bau'n in ihren Wipfeln,
die Störch' in hoher Bäume Gipfeln,
gebildet und ernährt durch dich.

Die Gemse liebt der Felsen Spitzen,
die jäh'n Berg', in ihren Ritzen
verbergen die Kaninchen sich
o. s. v.

Man forstaar den gamle Biskop Adam Struensees Standpunkt, da han, efter at have bladet Cramers Udkast igennem, skrev: den Bog bringer ikke Velsignelse!

Af større Interesse for danske Læsere er det at følge Psalmebogssagen paa Oplysningstiden i de danske Menigheder i Sønderjylland. Thi ogsaa her ønskede Rationalisterne en ny, fælles Psalmebog indført, som skulde afløse alle de hidtil brugelige.

I Nordslesvig fandtes ikke mindre end 4 Psalmebøger paa det daværende Tidspunkt, (i Menigheder med dansk Kirkesprog). Da det — saa vidt mig bekendt — aldrig er bleven undersøgt hvor i Sønderjylland de forskellige Psalmebøger har været i Brug, vil vi ganske kort omtale, hvordan Landet laa, inden Rationalismen tog Kampen op imod de gamle Psalmebøger.

Kingos Psalmebog (af 1699, bærer Kingos Navn, men er udarbejdet af andre), synes at have været i Brug næsten overalt i Nordslesvig. Folkegrænsen naaede den selvfølgelig ikke, da Syd- og Mellemslesvig havde tysk Kirkesprog, men den naaede heller ikke engang Kirkesprog-Grænsen (omtrent den nuværende Rigsgrænse). Thi endnu i 1721 sang man i Rinke-næs og Holebøl Kirker tyske Salmer ved den danske Prædiken, samme mærkelige Forhold møder vi i flere mellemslesvigske Sogne, ja ogsaa i Burkal og Højer.¹⁾

Man faar iøvrigt det Indtryk, at Kingos Psalmebog aldrig blev den sønderjydske Befolkning saa kær en Skat, som Tilfældet var med den senere Pontoppidanske (fra 1740). Lad mig nævne et Eksempel. Kingos Ps. formaaede ikke at fortrænge den tyske Psalmebog i Højer, men da Pontoppidans først udkom, var det forbi med tysk Salmesang i Højer. Nogen særlig lang Levetid fik Kingos Psalmebog heller ikke i vor Hjemstavn, og kun i ganske enkelte Sogne holdt den sig ind i det 19. Aar-

¹⁾ Reimarus, 1721.

hundrede; thi allerede i de følgende Aartier udkom der to nye Psalmebøger, begge prægede af den nye Aandsretning: Pietismen. Den første af disse er Ægidius' eller Varnæs-Psalmebogen, udgivet 1717 af Pastor B. C. Ægidius i Varnæs.¹⁾

Bogens Udgiver tog ikke meget Hensyn til Kingos Psalmebog, derimod digtede han selv en Del Salmer og oversatte de nye tyske pietistiske til dansk. At Bogen ikke er opstaaet i den danske Kulturkreds, mærkes ganske umiddelbart, den fik da heller ikke større Betydning for Nordslesvig, vandt ogsaa kun ret ringe Indpas i Sognene og var hurtigt forældet. Dog var den endnu i 1799 i Brug »i hele Slogs Herred med Undtagelse af Burkal og Hostrup og i nogle Kirker i Lundtoft Herred«.²⁾ Ogsaa i nogle sundevedske Kirker brugtes Ægidii Psalmebog. Den var hurtigt forældet, thi i 1732 udkom Borsons 10 Julesalmer og i 1739 hans »Troens rare Klenodie«. Og her anslog Borson en Salmetone, som straks fandt Genklang i den sønderjydske Folkesjæl, vi har da ogsaa en Del Vidnesbyrd om, at de Brorsonske Salmer hurtigt vandt Indpas i Hjem og Hjerter. Men først da Erik Pontoppidan i 1740 udgav sin Psalmebog, kom Brorsons Salmer ogsaa ind i Kirken. »Den pontoppidanske« indeholdt da ogsaa saa godt som alle Brorsons mest kendte og mest yndede Salmer, og det er vel særlig af den Grund, at den saa hurtigt formaaede at fortrænge Kingos. Pontoppidans Psalmebog kan vi godt kalde en særlig sønderjydske Psalmebog, da den næsten udelukkende var i Brug her, — i Kongeriget blev den kun indført i Slotskirkerne. Den naaede da ogsaa, og med Rette, at fejre 150 Aars Jubilæum, thi endnu i 1883 udkom et nyt Oplag. I 1768 var den saa godt som indført i hele Aabenraa Provsti, kun i Varnæs holdt man — vel af lokalpatriotisk Hensyn — paa den Varnæs'er (lige til 1870erne) og i Graasten-Adsbøl beholdt man Kingos. I Haderslev Provsti blev den indført i alle Kirker paa Landet 1765, idet Overkonsistoriet paa Gottorp foreslog, at alle

¹⁾ Bertel Christen Ægidius (Gjødesen) født i Bylderup 1673, Sognepræst i Varnæs 1701—33.

²⁾ Adler ved Generalvisitatsen i 1799.

Degne skulde synge efter den Pontoppidanske [Rigsarkivet], og saaledes forsvandt Kingos ogsaa her, om ikke straks saa dog snart.*) Kun i Halk Sogn slap man ikke ganske Kingos Psalmebog, thi endnu i 1799 sang man efter Prædikenen efter Kingos, mens man før Prædikenen benyttede Pontoppidans [Pastor Petersen, Visitatorialia 1799, Kiel].

Et ejendommeligt Forhold maa endnu omtales. Skønt man, som vi har set, ved Midten af det 18. Aarhundrede havde 3 danske Psalmebøger i Nordslesvig, saa maatte de danske Menigheder i Købstæderne hele Aarhundredet ud stadig nøjes med at synge tyske Salmer ved de danske Gudstjenester. Her møder vi atter et af de mange ubegribelige Forhold, som Sønderjyllands ældre nationale Historie er saa rig paa. »I Tønder By f. ex. hersker endnu — d. v. s. 1799 — den daarlige Skik, skriver Adler,¹⁾ at der synges paa Tysk ved de danske Gudstjenester, og, da Tilhørerne tildels ikke forstaar Tysk, synges tilmed de samme Psalmer hele Aaret igennem«. Som bekendt skrev Borson tildels sine Salmer for at skænke sin Menighed i Tønder danske Salmer og for dermed at raade Bod paa dette ligefrem forrykte Forhold, som han sikkert led under hver Søndag. Den samme Urimelighed støder Gang paa Gang Adler, da han blev Generalsuperintendent, men først efter 1800 lykkedes det ham at faa en dansk Psalmebog indført i Købstæderne.

Da Adler overtog sit høje Embede i 1792 havde de danske Menigheder i Virkeligheden 4 Psalmebøger. I Haderslev og Aabenraa Provstier var den Pontoppidanske saa godt som eneraadende, i de sydligere Egne brugtes Kingos, Ægidius' og Pontoppidans, i Købstæderne derimod en tysk Psalmebog (ved de danske Gudstjenester).

Ægidius' saakaldte »Varnæs-Salmebog« var da allerede længe udsolgt, og Myndighederne ønskede den erstattet med Pontoppidans. I Højst Sogn fik man f. ex. i 1790²⁾ den Besked

*) Det er derfor ikke helt rigtigt, naar det i Kirkeh. Saml. VI, Række Bind 1 S. 450 hedder, at Pontopp. Psalmebog først fra 1780 vandt Indgang i Nordslesvig.

¹⁾ Visitatorialia, 1799, Kiel.

²⁾ Resolutionen af 30. 11. 1790, Rigsarkivet.

at den der brugelige Varnæs-Psalmebog kun maatte benyttes til 1793, saa skulde den Pontoppidanske indføres. Tendensen gik dengang endnu i den Retning, at Pontoppidan skulde afløse alle andre Psalmebøger i de danske Menigheder. Ogsaa m. H. t. Psalmebog skulde Landet ensrettes.

Hvordan Brugen af Psalmebog kunde veksle fra Sogn til Sogn i Tønder Amt, viser følgende Eksempler: I Tønder By sang man tyske Salmer til den danske Prædiken. I Højer — som tidligere havde haft tyske Salmebøger — og i Skads var den Pontoppidanske indført, i Jerpsted Kingos, i Tinglev, Bylderup og Ravsted Ægidius' Varnæs-Psalmebog. I Emmerlev Kingos (lige til 1828) o. s. v.

Baade Stat (d. v. s. Tyske Kancelli) og Kirke ønskede en fælles Psalmebog indført i Nordslesvig, og hidtil var den Pontoppidanske bleven begunstiget paa de andres Bekostning. Var denne Udvikling ikke pludselig bleven afbrudt, havde Pontoppidans Psalmebog sikkert i Løbet af faa Aar vundet Indgang i alle Kirker, tilmed da den nordslesvigske Befolkning, — som Generalsuperintendent Callisen skriver — »hænger med hele sin Sjæl ved den Pontoppidanske Psalmebog og dens Psalmer af Brorson«.

Men Adler, som just nu i disse Aar blev Generalsuperintendent, ønskede noget helt andet. Han vidste, at en ny Psalmebog var under Udarbejdelse i København (»evangelisk-christelig Ps.«), og at denne vilde blive et Slags Sidestykke til Cramers. I 1795 henstillede Overkonsistoriet paa Gottorp nu til Tyske Kancelli, at »den nye danske Psalmebog saa snart som muligt maatte blive indført i Slesvig Stift.«¹⁾ Der hengik nu en 3—4 Aar, Arbejdet med den nye kongerigske Psalmebog var ikke bragt til Ende, og i Hertugdømmerne var der næppe en Psalmebog at opdrive, Kingos og Varnæs-Psalmebogen var forlængst udsolgt, og »den Pontoppidanske« var heller ikke at faa mere.

¹⁾ Johs. Petersen: Christelig Psalmebog 1798, i Kirkeh. Saml. 6 R. I. p. 455.

I 1797 henvender Adler sig da til Kancelliet med et nyt Forslag i Sagen¹⁾ hvori han søger at paaavise, at »nu, da Agenden skal indføres, er der endnu et stort Savn at afhjælpe her i de danske Menigheder. De trænger nemlig i høj Grad til en ny og tidssvarende Psalmebog, hvorfor jeg har søgt at raade Bod herpaa« (»ein dringendes Bedürfniss«). Adler sender samtidig Kancelliet et Udkast til en ny rationalistisk Psalmebog, som kun skal omfatte 200 Salmer, — »det er nok« — »de fleste stammer fra den af den værdige Biskop Balle udgivne evangelisk-christelige Psalmebog«, men 2—3 har Adler selv digtet og desuden har han omarbejdet de fleste af de andre, »forkortet nogle, fjernet fremmede Ord og dunkle Begreber, ændret og mildnet de haarde dogmatiske Tanker i dem«. Til Slut bemærker han, at denne Salmesamling »ist das Beste sowohl an Inhalt als Ausdruck, was mir in diesem Fache in dänischer Sprache bekannt geworden ist.«

Adler mobiliserer alle sine Venner i Administrationen, for at de kan være ham behjælpelige med at faa Sagen hurtigt afgjort. Amtmand Møsting i Haderslev (den senere Statsminister) har saaledes set Samlingen igennem, for at Adler kunde høre hans Mening om den. Møsting har glædet sig hjerteligt over den nye Psalmebog — »doch bin ich kein kompetenter Richter, ich habe es nun bald so weit gebracht, dass ich weder dänisch noch deutsch richtig verstehe.« [Møsting var født paa Møen, men som Amtmand i Haderslev skulde han bruge Tysk som Embedssprog.)

Adler selv klager over det samme for sit eget Vedkommende, da Dansk jo var et fremmed Sprog for ham, han var i endnu mindre Grad »en kompetent Dommer«, og dog skulde og vilde disse Mænd afskaffe den helt igennem kærnedanske Pontoppidanske Psalmebog. Allerede i rent sproglig Henseende maatte Indførelsen af den Adlerske Psalmebog betegne et Fejlgreb.

¹⁾ Akt. 18 Nr. 18—19a, Staatsarchiv, Kiel og T. K.'s Vorstellungen 1797, Juli 13 ff.

Man gav imidlertid Adler fuldkommen frie Hænder, og det er da ogsaa ham, som alene har Ansaret for den. — Præsterne fik nu gennem Overkonsistoriet Paalæg om at forberede den nye Psalmebogs Indførelse i deres Sogne (1797), og i 1798 udkom da »Christelig Psalmebog — til Brug for de danske Menigheder i Hertugdømmet Slesvig«, ¹⁾ den er bleven kaldt »den sletteste Psalmebog, der er udkommen paa dansk, ²⁾ og det er sikkert ikke overdrevet.

Det var Adlers Hensigt, at hans Psalmebog skulde fortrænge alle de andre Psalmebøger i Nordslesvig, men som den forsigtige Mand han var, foreslog han Kacelliet, at den foreløbig skulde udkomme som Tillæg til et nyt Oplag af Pontoppidan. Kun i Tønder Amt skulde hans Tillæg indføres og der afløse Kingos og Varnæs-Psalmebogen. Den Pontoppidanske Ps. maatte ikke mere sælges uden Adlers Tillæg, og »paa den Maade vil den nye Psalmebog kunne gives Befolkningen i Hænde uden nogen Vanskelighed«. (Adler) Præsterne fik endvidere Paalæg om at sørge for, at Tillæget kom i Brug i alle Skoler, for at den unge Generation kun lærte »de nye dejlige Psalmer« at kende.

Bogen udkom i Agendestridens Aar, og den Modstand, Agenden mødte overalt, slap det nye Adlerske Foretagende heller ikke fri for. Mange Steder havde Folk tegnet sig for et vist Antal nye Psalmebøger ved Subskriptionslister, men da Bøgerne kom, nægtede man pure at aftage dem, og Præsterne vovede ikke at indføre Bogen i Kirkerne, da det kun vilde føre til nye Tumulter. Ogsaa dette nye Forsøg paa at »reformere« Gudstjenesten strandede paa den nordslesvigske Befolknings Modstand. I Styrkeprøven mellem Befolkningen og de kirkelige Myndigheder sejrede de mange navnløse. Ganske vist fulgte Adlers Tillæg med, naar man købte Psalmebogen, (Pontoppidans) men det blev sjældent eller aldrig brugt, og de faa Steder, hvor dette Tillæg alene kom i Brug ved Gudstjenesterne — i

¹⁾ Om Bogen og dens Indhold henvises til den tidligere citerede Afhandling af Pastor Johs. Pedersen, 1934.

²⁾ P. Moos i Sønderj. Aarb. 1909, p. 170.

Byerne — fik Menighederne en fattig Salmesang, det var vel een af Hovedaarsagerne til, at den danske Gudstjeneste i Byerne sygnede hen ved Aarhundredets Begyndelse.

Adlers Psalmebog blev altsaa ikke indført i et eneste Landsogn, ganske vist blev der gjort Forsøg derpaa her og der, men de strandede alle paa Menighedernes Modstand, »selvom Præsterne gjorde sig al Møje med at fremme denne nye velsignelsesrige Forbedring«.¹⁾

Ikke et Sted formaaede den nye rationalistiske Psalmebog at fortrænge den gamle. I en Del Sogne i Tønder Amt og i de 4 sundevedske Kirker sang Menighederne stadig Ægidius' Salmer (Varnæs-Psalmebogen), men selve Bogen var ikke til at faa og var forlængst ude af Handelen. I det store Broager Sogn blev denne Tilstand efterhaanden uholdbar, og i 1806 henvendte man sig til de kirkelige Myndigheder om at faa en ny Udgave af deres gamle Psalmebog eller en anden indført i Stedet, dog bad man sig fritaget for at faa den Adlerske. Dette Andragende giver Rationalisterne nyt Mod, og Overkonsistoriets²⁾ Medlemmer foreslog Kancelliet, at man nu omsider lod »en ny tidssvarende Psalmebog« indføre i alle danske Kirker i Nordslesvig. Man tænkte herved paa den i Kongeriget indførte »Evangelisk christlige Psalmebog«, et dansk Sidestykke til den Cramerske. Adler vil hjertensgerne støtte den fremsatte Plan og anbefaler at indføre ev. kr. Psalmebog »sofort, ohne Bedenken« (straks, uden Betænkeligheder)) men paa den anden Side har han »endnu 2000 usolgte Exemplarer liggende« af sin egen Psalmebog, som jo var bestemt netop for de nordslesvigske Menigheder. Af rent forretningsmæssige Grunde ønsker han først »det dejlige Tillæg« indført, og naar det saa er udsolgt, kan Menighederne faa »den ev. christelige«.

I 1806 lykkes det da P. Friderici i Broager at faa 187 »Husfædre« til at indgive et Andragende til Kancelliet om at faa den »evangelisk christelige Psalmebog« indført i Broager, da

¹⁾ Provst Strodtmann i Haderslev, Brev af 13. Juni 1798, trykt i Zeitschrift zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens. II.

²⁾ A. XVIII Nr. 419 Staatsarch. Kiel.

den gamle Psalmebog «forlængst er ude af Handelen», og den er paa det Tidspunkt en saa stor Sjældenhed, at Flertallet i Menigheden ikke ejer den. Præsten føjer til, at »paa Grund af de Fremskridt, vor Tid har gjort i det forløbne Aarhundrede i Henseende til Kulturen, er den hidindtil brugte Psalmebog slet ikke mere passende.« Provsten haaber, at Eksemplet i Broager maa danne Indledningen til en almindelig Indførelse af ev. kr. Psalmebog. Ogsaa Adler støtter Ønsket og foreslaar Kancelliet, at den «uden videre indføres i alle 4 sundevedske Kirker, og at der træffes Foranstaltninger til, at den snart kan blive indført i de øvrige danske Menigheder i Slesvig, saa snart den pontoppidanske Psalmebog er udsolgt.»

Men Kancelliets Embedsmænd — som endnu havde Agendestridens Begivenheder i frisk Erindring, fraraadede i deres Forestilling til Kongen denne Fremgangsmaade, »saa længe man ikke er tilstrækkelig underrettet om Befolkningens Ønsker og Stemning«. ¹⁾ Resultatet blev da ogsaa, at ev. kr. Psalmebog kun maatte indføres i et Sogn, naar Befolkningen selv ønskede det. Kancelliet ønskede ikke nye religiøse Stridigheder i Sønderjylland og fulgte derfor ikke den ivrige Adlers Anvisning.

Ogsaa i Salmebogssagen slog Befolkningen altsaa det rationalistiske Angreb tilbage, idet baade Adlers Psalmebog — »christelig Psalmebog«, 1798 — og dens kongerigske Parallel — »evangelisk-christelig Psalmebog — blev afvist. Kun i Tørninglen, som jo hørte under Ribe Stift, tog Sagen en noget anden Vending, idet ev. kr. Psalmebog her blev indført de fleste Steder, selv om Menighederne satte sig imod det. I Agerskov og Nustrup prøvede man den sidste Udvej for at slippe fri for den nye, uønskede Salmebog, man henvendte sig nemlig 1813 til Overkonsistoriet paa Gottorp ²⁾ men Konsistoriet afviste Sagen, da disse Sogne var det ganske uvedkommende.

Det vil maaske vække Forbavselse hos en og anden at høre, at Sønderjyllands danske Del (med Undtagelse af Tørninglen og

¹⁾ T. K. Vorstell. 1807, 20. Febr. I Nr. 46, Rigsarkivet.

²⁾ A. XVIII Nr. 419, Kiel.

Als) slap fri for den rationalistiske Psalmebog, medens hele det øvrige Danmark maatte finde sig i et saadant Skifte. Men Kancelliets mægtige Embedsmænd, som i Agendestridens bevægede Aar havde lært den slesvigske Befolknings religiøse Selvstændighedsfølelse at kende, vovede sig ikke mere ud paa den Glatis, som de rationalistiske Kirkemænd med Adler i Spidsen saa gerne vilde betræde. Derfor strander mange af de rationalistiske Reformplaner just paa Kancelliets Modstand, naar man der ikke følte sig tilstrækkelig vel underrettet »von dem Wunsche und der Stimmung der Gemeinen«.¹⁾

Men den jævne, i Tradition og Tro dybt rodfæstede Befolknings »Ønsker og Stemninger« forandredes ikke væsentligt i Adlers Tid. Da denne endnu paa sine gamle Dage gør et sidste Forsøg paa at faa evang.-christelig Psalmebog indført²⁾ klager han over, at »alle mine Opfordringer til Menighederne og Cirkulærer til Præsterne om at faa den nye danske Psalmebog indført har ikke haft den ønskede Virkning. — — — Indtil nu er det kun lykkedes mig at faa denne Psalmebog indført i Tinglev«. Med hans egen Psalmebog gaar det ikke stort bedre, »den bruges ganske vist flittigt i Skolerne, men næsten slet ikke ved Gudstjenesterne«. Adler foreslaar endnu engang Kancelliet at udvirke »en almindelig Befaling, at ev. chr. Psalmebog skal indføres overalt«, men da — i 1828 — var Tiden ganske løbet fra Adler og hans Anskuelser, og selv blandt de rationalistiske Gejstlige vandt hans Forslag ikke altid Gehør. [f. ex.. skriver Pastor Kier i Ø. Løgum i 1830 i en Indberetning til Generalsuperintendenten: »das alte Gesangbuch (d. v. s. Pontoppidans) möchte ich gerne die wenigen Jahre, die ich noch zu leben habe, behalten. Es hat swar grosse Mängel u. anstössige Stellen, aber es hat auch unverkennbare Vorzüge vor dem neuen empfohlenen, welches in meinen Augen kalt ist u. kalt lässt. Wenigstens werden sich die älteren Christen nie davon erbauen lassen. Die gänzliche Vertauschung

¹⁾ T. K. Udtalelse i Vorstellung 20. 2. 1807.

²⁾ A. XVIII Nr. 419, Adlers Breve til Kancelliet dateret 21. 1. og 8. 7. 1828 og 26 .11. 1831, Staatsarchiv, Kiel.

aller alten so lieb gewordenen Gesänge mit durchaus neuen, auch wenn sie besser wären, möchte ich nicht gerathen haben.«¹⁾)

Hvor vanskeligt det var for Adler at faa Befolkningen til at tage imod »den dejlige nye Psalmebog«, viser Exemplet fra Tinglev, som nævnes i det anførte Citat. Her havde man hidindtil brugt Ægidius' Varnæs-Psalmebog i Kirken, men da der i 50 Aar ikke var kommen nogen ny Udgave af den, og da man i mangfoldige Aar ikke havde kunnet opdrive et nyt Exemplar, var Tidspunktet kommet, da man maatte se sig om efter en anden Psalmebog. Pastor Zoega i Tinglev, som var yderst virksom for at faa den evangelisk-christelige indført, fik i 1825 en Del Beboere til at skrive under paa, at de ønskede den omtalte nye Psalmebog. Men da det saa gik op for Folk, hvad der var paa Færde, rejste der sig en voldsom Bevægelse i Sognet mod Præsten og hans Forehavende, og Adler modtog en Protestskrivelse fra Menigheden. Alligevel griber Adler ind »for at befordre den gode Sag« og lader den fattige og forfaldne Tinglev Kirke betale en Mængde Friexemplarer, som saa skulde deles ud i Sognet. Da den nye Psalmebog blev benyttet for første Gang i Kirken (17. Søndag p. Trin. 1825), var det tydeligt for alle, at det ikke var Menigheden, som havde ønsket den indført.

Saa besværligt og smaat gik det med Indførelsen af evangelisk-christelig Psalmebog i Nordslesvig.²⁾)

3. Teologiske Strømninger.

Vi har allerede omtalt Tidens urolige teologiske Forskydninger, saaledes som den unge Student mødte dem ved Hertugdømmernes fælles »Landsuniversitet«. Medens i tidligere Tid Stemmerne fra den akademiske Hørsal aldrig naaede ud i selve Folket, fordi man i den Slags Diskussioner talte og skrev Latin, saa ændres dette Forhold nu ganske. Ikke blot fordi

¹⁾ Staatsarchiv, Kiel.

²⁾ 1807 i Broager, 1825 i Tinglev. I 1829 fik Pastor Hagen i Skodborg den indført i Skodborg i Kirke »i Anledning af Prinsesse Vilhelmines Formæling«, 1829 i Bjert, 1831 i Nybøl.

Latin forlængst var afløst af de levende Sprog, men mere fordi den aandelige Blufærdighed, som trods den vilde Diskussion indenfor Murene laa over de stridende Parter, naar de færdedes ude i Folket, nu ganske forsvandt. Nu lød Parolen tværtimod: Ud i Folket med de nye Tanker, ind i Aviserne med dem. Havde de gamle været disputerelystne, saa er Oplysningstiden skrivelysten, og derfor breder der sig i vor Periode en næsten uoverskuelig Række af Tidsskrifter, Blade, Journaler og Ugeblade ud over Landet. Næsten hver lille By faar sit »Intelligensblad«, og alle som et roser de sig af at have »Menneskeslægtens Forædling« og »Almennyttige Kundskabers Udbredelse« som eneste Formaal. Ogsaa ad den Vej skulde de nye saliggørende Resultater, som Tidens Børn mente at have indvundet, ledes ud i Folkets brede Lag. Kirke, Skole og de mange skrivende Penne skulde samles om den Hovedopgave, som man satte alt ind for at naa: at Hertugdømmernes Beboere blev vundet for Oplysningens Tanker.

»Oplysning, Forædling, Sandhed, Religion, Dyd —« er de Slagord, som de mange Penne gentager og varierer i det uendelige. I de Dage skabtes Pressen i Hertugdømmerne, thi hvad der fandtes forinden, var kun svage Tilløb, nu derimod skabes der i denne skrivelystne Tid med kort Varsel et virkelig ganske imponerende Antal Blade, som imidlertid kvalitativt ikke svarede til det ydre Apparat, hvorfor da ogsaa de fleste af disse Blade maatte friste Døgnfluens Lod, kun nogle ganske enkelte f. ex. Provinzial-Berichte og »Lyna« i Haderslev — naaede en for et Blad nogenlunde anstændig Levetid.

Betegnende for Tidens aandelige Forhold er det, at man næsten søger forgæves efter politiske Emner i Oplysningstidens Blade. Vel var det et farligt Gebet at vove sig ind paa i de Tider, men Aarsagen hertil ligger vel snarere i Tidens totale Mangel paa politiske Interesser. Ved Omtalen af det nationale Spørgsmaal i Perioden vil vi se nærmere paa dette Forhold.

Selvom disse Blades Indhold er yderst broget, ser man dog straks, at det overalt er Oplysningstidens Yndlingstanker, som

til Stadighed bringes til Torvs i fortyndet og stærkt populariseret Form, den platte Eudaimonisme tilsat en god Portion filistrøs Moraliseren og som oftest indhyllet i et Slags religiøst Skær. Efterdønningerne af Tidens teologiske Synspunkter ses vel tydeligst i disse Omgivelser. Dog er det særlig to Tidsskrifter, som hæver sig lidt over de mange andre ved deres Emner og paa Grund af de Navne, som man her møder. Det er Brødrene Jasper og Diedrich Boysens »Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens (1797—99)¹⁾ og Dr. Thiess' »Neue Kielische gelehrte Zeitung, oder Annalen der neuesten Schleswig-Holsteinischen Litteratur« (1797—1800). Her møder man, som intet andet Steds, Tidens radikale teologiske Strømninger, og herfra vandrer de i yderligere fortyndet Form over i Døgnbladenes Udgaver. Læserne, Datidens halvlærde Publikum, — »de moderne« — griber den Slags Læsning med samme Begærlighed som den, hvormed de snasker i de andre Blades uundværlige *chronique scandaleuse*. Medens de to nævnte Tidsskrifter præsenterer os Resultaterne af den akademiske Undervisning og fremstiller de dannedes, især Præstandens aandelige Strømninger, saa viser hele den øvrige Litteratur os disse Strømningers populære Publikation til Lægfolks Brug.

Man kan selvfølgelig ikke tale om en Oplysningsteologi i Hertugdømmerne, dertil er Tidens Børn her for uselvstændige og for afhængige af den forudgaaende tyske, men Hertugdømmerne danner i disse Aar, som saa ofte før i vor Historie, Broen mellem Syd og Nord. Herfra skulde de nye Tanker formidles videre mod Nord, og da ingen af Tidens Mænd i saa Henseende undslog sig for at gøre Dagens Gerning, ej heller satte deres smaa Lys under Skæppen, saa møder vi just i disse Aar en efter Tidens Forhold ganske overvældende Litteratur. Alle giber til Pennen for at meddele den undrende Samtid deres uforgribelige Mening om stort og smaat. Det er især »Forbedringer« man

¹⁾ Begge Brødrene var Præster, vi har mødt dem begge nogle Gange i det foregaaende.

debatterer, og da vi her foreløbig kun befatter os med de religiøse Strømninger i Tiden, vil vi lige se paa, hvilke »Forbedringer« man søgte at hidføre paa Kirkelivets Omraade.

Hvert Bidrag begynder med det stadige Refrain: Hvad er nyttigst? Hvad er fornuftigst? Hvad er mest hensigtsmæssigt? Oplysningstidens Skriverier er Journalistik i daarligste Forstand, trættende Snakkesalighed, og overalt savnes den sande Videnskabeligheds Kardinaldyder: Grundighed og Lærdom. Men de giver os et godt Spejlbillede af Tidens Mænd og Tidens Tanker.

Nye Former og Reformer er Løsenet. Hvad vi har omtalt i det foregaaende, den Adlerske Agende, de nye Psalmebøger og Katekismen, er Frugter heraf; men de mange Skribenter, som nu ved Aarhundredskiftet udfolder deres Virksomhed, har mange andre Planer og nyttige Forslag, »hensigtsmæssige Forbedringer«, som de fremsætter i Tidens mange nye Blade. Alt sættes under Debat, Kristendommen, Kirke og Sacramenter, Alterbog og Textrækker, Gejstligheden, Prædiken og Præstekjole, stort og smaat, helligt og ubetydeligt, intet er sacrosanct mere, alt maa frem for Snusfornuftens og Nyttehensynets Domstol for at forsvare sin Ret og fremvise sin Nyttighed. Vi vil vise det ved et enkelt Exempel. I Brødrene Boysens Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens (mærk: til Kirkevæsenets Forbedring) fremsættes 1797¹⁾ et Forslag om at afskaffe Barnedaaben.²⁾ Hvis Daabshandlingen skal bibeholdes, maa den nødvendigvis — mener Forfatteren — indrettes mere hensigtsmæssigt. Og at døbe Børn er hverken nyttigt eller hensigtsmæssigt. Først rettes der — som det sig hør og bør i de Tider — et voldsomt Angreb paa »den store Hob« og dens Syn paa Daaben (Daaben, et Naademiddel, et Sacramente). Den Betydning som Daaben har for den anonyme Forfatter — som er Præst — er, at »den kan hjælpe med til at befordre Moral og Dyd«, men saa er Forudsætningen ogsaa vel at mærke den,

¹⁾ I. p. 365 ff.

²⁾ Ueber die Taufhandlung in unserer Kirche, zur Vorbereitung auf eine zweckmässige Einrichtung derselben.

at Barnedaaben afløses af Voksendaab. »Thi Fornuften siger os, — og den er vor eneste Domstol — at i Daaben gives der os intet, den er unyttig, og det er Overtro (wahre Zauberei) at tro det modsatte«. Daaben er kun en god Samvittighedspagt med Gud, den, der døbes, kan aflægge et Løfte om at ville bevare sin gode Samvittighed og at ville være tro, standhaftig og vindskibelig. I den Forstand er Daaben nyttig, da den kan befæste den døbte i de gode Forsætter, naar han ved den højtideligt indmelder sig i »det Kristne Religionsselskab« og derved forpligter sig til at holde »Selskabets Love«. Derved bliver vedkommende »en Kristen« (= et godt Menneske) og paa den Maade kan man endnu tillægge Daaben nogen Værdi. Derfor maa Maalet for alle Moralens og Religionens Venner være det, at Barnedaaben afskaffes. Thi den er ikke blot aldeles overflødig og unyttig, men ogsaa direkte skadelig. Hvorfor? Spørger Forfatteren. Jo, for det første fordi mangt et Menneske mener, at han paa Grund af sin Daab har større Adkomst til Guds Naade end en udøbt Hedning, og dernæst »er den fugtige Kirke, den raa Luft, det daarlige Vejr skadelig for Barnet. Og hvis det døbes hjemme (hvad der dog altid er lidt af et Fremskridt) da fordærvs Luften ved det paafølgende Gilde, ved Dampen fra de varme Gryder og Røgen fra Mændenes Piber«.

Jeg gør opmærksom paa, at alt dette skrives af en Præst i et teologisk Tidsskrift, som kalder sig »Tidsskrift til Kirkevæsenets Forbedring«! For at følge den reformivrige Præst til Vejs Ende gengiver jeg lige Hovedindholdet af hans Spørgsmaal: Hvorledes afskaffer vi bedst Barnedaaben. Han tænker som saa: Vi maa først nægte at døbe Smaabørn. Overtroen maa udryddes ved vise og forstandige Belæringer, saa kan vi vel ogsaa faa det andet Sacramente, Nådveren, afskaffet. Til at begynde med skal Barnedaaben udsættes en 4—6 Uger, thi der maa arbejdes langsomt og paa langt Sigt »wegen des rohen und ungebildeten Haufens«. Og her maa de oplyste, sande Kristne gaa foran med et godt Exempel, for at »Hoben« kan følge efter. Saa skal Tidspunktet stadig udskubbes længere og længere,

indtil man faar indrettet en enkelt »Daabsdag« engang om Aaret o. s. v. Det viser bedre end mange Ord, hvor vidt Afkristningen var skredet frem. Og herfra vandrede den Slags Tanker saa gennem »Intelligensbladene« ud i Folket. I »Haderslevsk Maanedsskrift til almennyttige Kundskabers Udbredelse«, som redigeres af Præsterne J. Boysen i Gml. Haderslev, Nic. Boisen i Vedsted og Mechlenburg i Bevtoft, findes f. ex. en »Samtale mellem en oplyst Mand og en Bonde«. Den »oplyste Mand« er selvfølgelig Bladets Talerør. Denne søger at forklare Bonden det hensigtsmæssige i at have en enkelt Daabsdag om Aaret, »og — følger han til — kan det bide eet Aar, kan det vel lige saa godt bide 14, førend Barnet døbes, da kunde det dog vide, hvorfor det vorder døbt«.

Men kunde man ikke faa Barnedaaben afskaffet, saa gjorde man imidlertid, hvad man kunde for at faa den forlagt til Hjemmene. »Man bør tiltro Forældrene saa megen Ømhed for deres spæde Børn, at de heller lader dem døbe hjemme, end lade dem i Frost og Kulde, Regn og Blæst, kjøre ofte en lang Vej for at døbes i Kirken«, skriver Pastor Prahll i Vedsted (senere Provst i Tønder). De mest ivrige i denne Sag ønskede overhovedet al Kirkedaab forbudt og paakaldte Politiets Hjælp¹⁾ (»die Kindertaufe als Polizeisache«).

Et andet yndet Emne i de Dage er Prædikenen og hvilke T e x t e r, der bør prædikes over, og om man overhovedet bør bruge bibelske Texter mere. Nogle ser gerne, at den hl. Skrift helt lægges til Side ved »Gudstjenesten« (saaledes f. ex. August v. Hennings, Medlem af Kirkevisitoriet i Plöen). En anden Forfatter i Boysens Tidsskrift har samme Ønske, »men da der desværre vel vil hengaa lang Tid endnu, inden denne Reform kan indføres, saa maa Bibelen kun bruges,, naar et Citat af den indeholder en nyttig Sandhed eller Belæring, indskærper en eller anden Pligt, eller indeholder en Trossætning, som kan være til Støtte for Moralen«.

¹⁾ S.-H. Blätter für Polizei u. Kultur 1799 p. 330 ff.

Spørger man nu — med denne Diskussion og den Slags Forslag in mente — »Var den officielle Kirke i Hertugdømmerne endnu en kristen Kirke?«, saa maa man utvivlsomt svare Nej. Ganske vist havde man baade en Generalsuperintendent og Provster og Præster, kort sagt, hele det ydre Apparat, men — det var ogsaa alt. Klippen havde Kirkens Mænd forladt. Ordet fra den usynlige Verden, som skaber Undere i den synlige, var kasseret og afløst af tynd Hedningespekulation og hjemmelavet Mennesketrøst. Bekendelsens Genstand var forvandsket og fortegnet. »En stor Lærer, et godt Exempel«. Det hellige var jaget paa Flugt. Man havde opsagt sin Tjeneste hos sit gamle Herskab. Menneskets Syndenød drev man Spot med. Menneskesjælens dybeste Længsler forstod ingen eller saare faa af Kirkens Mænd, som vel tumlede ihærdigt med Avnerne, men spildte hver en Kærne. Saaledes klaprede hele det ydre Apparat videre. De gamle Kirkeklokker kaldte til Kirke, som om intet var sket, Altertavlen med de gamle Figurer stod der endnu, ja, endnu, men en og anden maatte forlade den gamle Plads, thi Vandalerne var indenfor Murene og Kirkevandalismens Tid stod for Døren. De gamle Kalkmalerier talte endnu deres fyndige Sprog til Væsnerne nede i Kirkestolene, men Kalk og Kost var bestilt, thi de fortalte noget andet, end den nye Mand paa Prædikestolen. Prædikestolen! Stod der da ikke at læse: Verbum Domini manet in æternum? Dette trodsige »Herrens Ord bliver til evig Tid« med 18 Aarhundreders Erfaring bag sig.

Var det da en Illusion? — Og det aandelige Arvegods fra Fædrene, var dets Tid da forbi? Et nyt Aarhundrede var ved at bryde frem. »Er det Skumring eller Gry?« Saadan spurgte mangt et alvorligt Menneske i de Dage, mens det nye Aarhundrede hilstes i bombastiske Vendinger af Tidens Børn.

Og alt mens Kirkens Mænd tumlede med Planer og Reformers, jo mere de snakkede og skrev, desto tommere blev det i Kirkerne. Først studsede de. Thi nu var der jo da Fornuft i det hele, nu var alt jo i Færd med at blive hensigtsmæssigt og

nyttigt indenfor de gamle Mure. Hvorfor saa denne Tomhed?

Tidsskrifterne vrimler med nye Paafund. »Nyttige Prædikener« er det forløsende Ord. »Vi skal være Folkelærere, ikke Præster«. »Vor Prædikestol skal være et Kateder, vore Kirker Foredragssale«. Lad os se lidt paa dette nye Forehavende og kigge lidt indenfor i nogle Kirker. Vi begiver os paa 1. Søndag efter Epif. til Vedsted Kirke, hvor en af Tidens store Mænd, Pastor Prahl, fortæller om »de vigtigste Pligter ved Børneopdragelsen«. I Nabosognet Ø. Løgum tales der paa Pinsedag om »Oplysning, som det største menneskelige Gode«.¹⁾ Forstaar vi tysk, kan vi i Aabenraa paa 6. S. eft. Nytaar høre Provst Paulsen tale om »Christliche Betrachtungen über den Winter«. I Glückstadt paa 12. S. p. Trinit. »det menneskelige Sprog, en herlig Gave (Slotspræst Dr. Wolfrath, Text Marc. 7, 31—37). I Kiel kan vi høre Dr. Thiess paa 17. S. p. Trin. tale om »Was ist nach den Grundsätzen der Vernunft u. des Christenthums vom Spiel, besonders vom Zahlenlotterie zu halten [findes trykt]. Vil vi hellere høre selveste Hans Magnificenz Generalsuperintendent Adler, er der ogsaa Lejlighed hertil. Han taler 2. Søndag i Adv. over følgende Tema: Warnung vor einer zu üppigen Lebensart. I Paasken om: Hvilen i Graven. Er det i Foraarstiden, bør vi høre ham 6. Sønd. e. Paaske, hvor Emnet er: Anweisung zum froheren Genuss der Natur.«²⁾

Var man nu ikke snart naaet ned til det sidste Trin? Kunde Niveauet sænkes yderligere? — En af de store i Datiden, Nicolai, Boghandler og Filosof i Berlin, havde udgivet en mærkelig Bog »Sebaldus Nothanker«. Sebaldus er Navnet paa den Præst, som Forfatteren holder for Idealet af en »Nytteprædikant«. »Han benyttede Bibeltexterne som uskadelige(!) Hjælpemidler til at indprente nyttige Sandheder«. Og snart fandt man ogsaa saadanne Sebaldusser i Hertugdømmernes Stæder

¹⁾ Mange Bind af Pastor Kiers Prædikener og Koncepter er endnu bevaret.

²⁾ Prædikenen er trykt i »Predigten über die Sonn- u. Festtags-evangelien durchs ganze Jahr vor einer gemischten Versammlung gehalten«.

og Landsbyer. I Julen holdt en saadan Foredrag (altsaa i Kirken) om: Faren ved lange Rejser, eller om Fordelen ved Staldfodring. Paasken benyttede han til at tale om Skindødes Redning (et saare yndet Emne i Tiden) eller han udmalede det grufulde ved at blive levende begravet.*) Særlig karakteristisk for disse Agerbrugsprædikener er følgende Tema for Søndagen Invocavit (Texten taler om Ordet: Mennesket lever ikke af Brød alene). Præsten prædiker om: Kartoffelavlens uuisigelige Velsignelse.

Gudsordets Foragtere viser os her den homiletiske og aandelige Falliterklæring, som maatte komme. Brødrene Boysen, som vi flere Gange har set i Forgrunden blandt Tidens Mænd i Hertugdømmerne, havde for fuldeste Alvor anbefalet deres Embedsbrødre at tale om Landbrug, Havedyrkning, Biavl etc. og det er over disse Sebaldusser paa de slesvigske og holstenske Prædikestole at Claus Harms senere raaber sit: Vé Eder. Intet Slægtled af Præster i Hertugdømmerne har mødt saa megen Haan og Foragt, før de gik i Graven, som Oplysningstidens dybtsunkne og aandeligt fallerede Præster, fordi de ganske havde glemt Luthers Ord: Ich als ein Prediger, — soll dich nichts vom Haushalten, vom Ackerbau, von der Nahrung lehren, — mein Befehl geht nur auf die Sünde, dass ich dich lehre, wie du durch den Glauben an Christus von Sünden los werdest.

Stod det saaledes til med Prædikenen, undrer det os ikke, at de samme Mænd ved alle Slags Fortolkningskunster og »Oversættelser« søgte at stille de bibelske Begreber og Udsagn ganske paa Hovedet. Provst Schwollmanns »Oversættelse og Omskrivning« af Dele af Nye Testamente har vi allerede tidligere omtalt.¹⁾

Luthers Oversættelse fandt dette Slægtled ikke Behag i, og snart var en 4—5 Teologer i Færd med at »oversætte« efter Schwollmanns Anvisning. For lige at høre Tonefaldet i den

*) Anden Paaskedag 1811 talte Pastor Schulze i Tønning om »Was ist von dem Glauben an vorgebliche Gespenster u. Erscheinungen unserer Verstorbenen zu halten [Lübker u. Schröder, Lexikon. II p. S. 541].

¹⁾ III p. 149 f. Sønderj. Aarb. 1934.

nye »Omskrivning« af Grundtexten vil vi nævne et enkelt Exempel. Pastor Bolten gengiver Ordet i Luc. 1, 28 saaledes: Guten Tag, vortreffliche Jungfrau! Der Himmel segne dich, preiswürdiges Frauenzimmer.¹⁾ Saaledes var Stilen overalt, det er, som om Opgaven har været snart at trække alt ned i den platteste Jargon, snart at gengive Bibelens Ord i Tidens opstyltede, forlorne Stil.

Større Betydning fik den Slags Forsøg vel ikke, de blev foreløbig kun til Tilløb og Forsøg af mere privat Natur, og de har næppe vundet Læsere udenfor Oplysningstidens snævrere Kreds. I 1815 vovede man derimod at gaa videre, idet en lignende »Oversættelse med Forklaringer« søgtes indført i Hertugdømmernes Kirker og Skoler. Det var Pastor Nicolaus Funcks Bibeludgave,²⁾ som Adler ikke alene havde billiget og anbefalet, men ogsaa leveret Bidrag til. Det er væsentlig denne rationalistiske Bibeludgave, som bragte Bægeret til at flyde over, idet den synes at have været Hovedaarsag til, at Claus Harms i 1817 udgav sine bekendte Theser imod Rationalismen. Da Stormen atter truede med at bryde løs i Hertugdømmerne, greb Regeringen for anden Gang resolut ind for at neutralisere den religiøse Kamp, og Adler — og Bevægelsen i det hele taget — maatte lide den Tort, at den nye Bibeludgave blev konfiskeret og inddraget, idet den danske Regering i 1817 overdrog Overpræsidiets i Altona at opkøbe Restoplaget.

Altona — Bibeludgaven, som fik den officielle Kirkes varme Anbefaling, var da heller intet mindre end et Forsøg paa at gøre Bibelordet fuldstændig ukendeligt. Stormen, som var ved at trække op, lagde sig ved Regeringens kloge Indgriben, men Episoden viste, at Rationalismen var trængt over i Defensiven, thi i det nye Tidsskrift »Kieler Blätter«, som begyndte at udkomme 1815, og som politisk og religiøst betød et Brud med

¹⁾ Bolten, Der Bericht des Lucas von Jesu, dem Messias, Altona 1796.

²⁾ Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift nach der Übersetzung D. Martin Luthers. Unter Zustimmung des Herrn Generalsuperintendent Adlers bearbeitet und herausgegeben von Nic. Funck. Mit königl. Allerhöchsten Privilegium, 1815.

Rationalismen, erklærede tre Kieler Professorer Rationalismen Krig, nemlig Twesten, Nic. Falck (über die Grundbedingungen eines festen Kirchlichen Vereins] og Kleuker. Den sidstnævnte leverede her det afgørende videnskabelige Angreb mod Altona-Bibelen.

Nogen praktisk Betydning for det kirkelige Liv fik denne Side af Rationalismens teologiske Arbejde selvfølgelig ikke. Hensigten var at tillempe — ikke blot den subjektive Forkyndelse — men selve Bibelens Tale efter Tidsaanden. Man haabede paa den Maade at vinde de indifferente Kredse, som fjernede sig mere og mere fra Kirken, men Resultatet blev selvfølgelig en stor Skuffelse.

Paa alle Kirkelivets Omraader vilde Rationalismen virke nyskabende. »Forædlende og forbedrende« tog det sig ud i Datidens Øjne, men overalt viste det sig, at Rationalismen var ulige mere dygtig til at bryde ned end til at bygge op. Dette Nedbrydningsarbejde øjner man allevegne, hvor Tidens Mænd tumler med Opgaver, som de var ganske ude af Stand til at magte.

Som et Led i dette indgaar ogsaa Oplysningstidens Kamp mod de gamle Postiller og Andagtsbøger, som endnu paa det Tidspunkt fandtes i de fleste Hjem, dansk- saavel som tysktalende, og som oplevede en Renaissance nu, da Kirken ikke havde noget at byde Menneskesjælene. Müllers »Hjertespejl«¹⁾ synes dengang at have været meget udbredt i vore Egne, i hvert Fald er Rationalisterne meget optaget af at faa den fortrængt af nye »Hjælpemidler til den stille og huuslige Andagt«. Præsterne, med Gen. Sup. Adler og nogle Kieler-Professorer i Spidsen finder her en ny Opgave, som de med Iver kaster sig over. Tidens Skrivelyst viser sig ogsaa her, thi hverken før eller siden

¹⁾ Heinrich Müller, Prof. i Rostock, † 1675. Hans Teologi bærer Mærke af hans inderlige Grebethed. Müller er orthodox Lutheraner, men een af dem, som baner Vej for Pietismen. I Trediveaarskrigens sørgelige Efterkrigstid stod han som et trofast Vidne om levende Kristendom. Størst Udbredelse fik hans »Geistliche Erquickungstunden« og »der evangelische Herzensspiegel«, oversat til Dansk. »Hjertespejlet« kan endnu træffes i en Del sønderjydske Hjem.

er der i Hertugdømmerne udkommet en saadan Mængde Prædikener og opbyggelige Betragtninger som i Aarene kort før og efter 1800. Men ligesom det mundtlige Ord ingen Tilhørere fandt, saaledes maatte det skrevne undvære Læsere.

Særlig beregnet paa Nordslesvig var Pastor Johannes Bjørnsens¹⁾ »Andagtsbog for voksne Christne«, 1805. Den er tilegnet Adler, og Bjørnsen kalder ham »Gejstlighedens værdigste Formand, en rigtig Bibelfortolknings og sand Religiøsitetens hæderligste Talsmand og Lærer, en gudelig og christelig Bedemaades følgeværdigste Mønster«. Forfatteren siger selv, at Bogens Opgave er at fortrænge de hidtil brugte Andagtsbøger. Han har i den Anledning udarbejdet en Del »Andagtsøvelser«, som kan være Landalmuen til virkelig Nytte, »thi vore Tanker og Følelser formaar sjældent uden Forberedelse og Trappetrin straks umiddelbart at opsvinge sig til Guddommen«. Vil man gøre sig bekendt med den platteste Rationalisme, som nordslesvigske Præster paa det Tidspunkt førte frem i Tale og Skrift, da skal man læse Bjørnsens »Andagtsøvelser«. Her finder man de uundværlige »Betragtninger over Naturen«, der tales om »Tidens rette Brug til virksom Flid«, »Maadelighed og Afhold«, »Venskabs-Pligter og Glæder«. En »Andagtsøvelse« er helliget Emnet »Ved forestaaende Fare«, det anbefales her Folk »at omgaas varsomt med Ild og Lys«. En Øvelse kaldes »Forberedelse til at gaa i Selskab — hvori det ej alene er min Pligt, men det bør og kan være mig en behagelig Pligt, at omgaas mine Medmennesker, ej alene til fælles og almennyttigt Arbejde, men ogsaa til fælles uskyldig Fornøjelse«. Derpaa følger saa nødvendigvis »Selvprøvelse og Bøn efter forladt Selskab«. I denne »Bøn« hedder det bl. a.: »Jeg har nu atter taget Deel i et menneskeligt Selskab, hvor der tales, forhandles og drives Et og Andet efter Øjeblikks Indfald, uden bestemt Orden, ja, ofte uden bestemt Øjemed af bare Mangel paa alvorlig Beskæftigelse og sædvanlig alleeneste til Tidsfordriv og Moerskab. — Hvorledes har jeg nu

¹⁾ Født 1759. Sognepræst i Skodborg 1789—97, i Oxenvad 1797—32, død s. A.

beteet mig i det Selskab jeg tog Del udi? — Jeg takker dig, al-gode Gud! fordi jeg ogsaa ved denne Lejlighed fik ny Anled-ning til at skjønné paa Livets Lykke og Goder, ny Opmuntring til at agte og elske mine Medmennesker, fornemmelig de Ædlere og gode, men ogsaa de mere Feilende og de mere Seen-drægtige paa Forædlings-Vejen.»

Saadan er Stilen. »Andagtsbogen« indeholder endvidere «Dyds-Øvelser ved Morgen-Andagt». F. ex. «Om Søvnens Ve-derquægelse og Styrkning», »der paalægger mig mange Plig-ter« o. s. v.

Paa tysk Sprogomraade udkom en Række lignende Værker, dog maa det bemærkes, at de bedre af Tidens Andagtsbøger — f. ex. Adlers Prædikensamling — ogsaa ofte anslaar kristne Toner, selv om de gennemgaaende bærer Deismens Præg, men en from Forsynstro og en stærk, moralsk Appel til Læserne hæ-ver dem alligevel op over det lave Niveau, som Bjørnsens Bog er sænket ned paa.

Som Exempel paa de radikale Udskejelser kan nævnes Prof. Thiess' Sonntags-Unterhaltungen für gebildete Religions-freunde (1798) og hans Andachtsbuch für aufgeklärte Christen- (1797). Pastor F. A. Schröders Religionsvorträge zur Beherzi-gung u. Erbauung für alle echten Verehrer des Christenthums under der Menschenwohlfahrt (1797). Endvidere: Pastor J. C. G. Johannsens »Aufschwung zu dem Evigen in einer Reihe ev. Vorträge für die häusliche Andacht I—II, og Provst Paysens (Slesvig). Für die häusliche Erbauung edler Menschen I—II 1804 og 1808. Alle er de Udtryk for de Bestræbelser, hvormed Rationalisterne søgte at sætte Støtter under det hældende Hus. Ved at fire til alle Sider og ved at begive sig ud paa »Natur-religionens« vilde Hav haabede man endnu at kunne raabe de ligegyldiges stadigt voksende Skare op.

Da Claus Harms i 1806 blev præsteviet lød det endnu til ham ved Ordinationen: Hermed fører jeg Dem ud af Verden og ind i Kirken, for at De maa ophøre med at høre Verden til, og maa blive en gejstlig, en Guds Tjener«. ¹⁾ For Harms var det ikke et

¹⁾ Claus Harms, Lebensbeschreibung. p. 84.

Stykke dødt Formular, som blev læst op, men for mange af hans Embedsbrødre betød de Ord intet andet, de vilde hellere arbejde for »Almenvel og Oplysning«, de vilde være S t a t e n s Tjenere og intet andet. Derfor har Oplysningstidens Præstetype i Hertugdømmerne ikke meget tilfælles med de gamle Præster, de vilde først og fremmest befatte sig med denne Verdens mange Anliggender og de glemte ganske, at de var Tjenere for et Rige, som ikke er af denne Verden. Følgen var, at den gejstlige Stand blev Genstand for alles Foragt. Datidens Asfaltlitterater, — de »dannede og oplyste« — saa ned paa Manden i den sorte Kjole, selv om denne nok saa energisk arbejdede for Almenvel, for Spindeskoler, Landøkonomi og den Slags Ting, og Menighederne betragtede ikke uden Grund de nye Præster som falske Profeter. »Er den gejstlige Stand til nogen Nytte?« spurgte de første, og besvarede Spørgsmaalet med Nej. »Oplysningen« og dens Præster berøvede Præsteembedet det, som dog maatte være dets Grundvold. Præsterne maatte derfor gøre et af to, enten se at læmpe sig efter Tidens Fordringer og paa den Maade danne sig et nyt Grundlag for deres Stilling, eller de maatte hævde det gamle og paavise Skævheden i det nye. En hel Del af »de stille i Landet« valgte det sidste, de vedblev at virke, som de var vant til, og som deres Fædre havde gjort før dem, men Hovedparten af Præsterne fulgte Tidsstrømmen og søgte paa alle Maader at vise, at de var »nyttige Borgere« i Staten. »V i vil være Folkelærere« var deres Løsen. I Kongeriget havde Bastholm i 1794 udgivet et Skrift »Korte Tanker til nærmere Eftertanke over den gejstlige Stand«, ¹⁾ hvori han viser, hvorledes denne, der nu anses for »byrdefuld, unyttig og skadelig« kan blive nyttigere. Bastholm anser det for nødvendigt, at Præsternes Kundskaber ikke blot spænder over de særlig akademiske Discipliner, nej, de maa først og fremmest naa alle Felter indenfor det almennyttige. Landsbypræsterne skal f. ex. lære Fysik for at udrydde Overtroen. Farveri, Brygning. Bugning og Kærning for i alle Tilfælde at kunne staa deres Menighed bi

¹⁾ M. Neiiendam, Christian Bastholm, 1922 p. 355 ff.

med Raad og Daad i disse Anliggender,¹⁾ de maa kunne give Belæring om Ager- og Havedyrkning og Kendskab til Veterinærvidenskaben maa kræves, for at de kan behandle sunde og syge Husdyr. Præsten maa desuden kunne danne sine Skolelærere i Sognet og katekisere med Ungdommen baade i Religionens og Landvæsenets Katekismus.

Bastholm, som ogsaa nød stor Anseelse i Hertugdømmernes oplyste Kredse, — flere af hans Bøger blev oversat til Tysk — kunde glæde sig ved, at hans Forslag blev rosende omtalt i Daidens førende litterære Organ i Hertugdømmerne *Neue Kielische gelehrte Zeitung*.²⁾ Dette nye Fremtidsprospekt vakte Glæde i de radikale Kredse blandt Præsterne, thi det gav nye Perspektiver for almenntilgigt Virke, og man kunde atter — i den nye Stilling som »Folkelærer« — betragte sig selv som nyttig Statsborger.

I det Boysenske »Tidsskrift til Kirkevæsenets Forbedring« optræder da kort efter³⁾ en anonym Forfatter, en Præst, som bl. a. skriver følgende om den nye Stand og Stilling og dens Opgaver. »Vi er ikke gejstlige, nej Statens nyttige Borgere, — — og idet vi modarbejder Overtroen og arbejder for nyttige Ting vil vi leve og virke udelukkende for denne Verden. Vi er ikke Præster, vi vil ikke være Skriftefædre, vi har ikke ved en Ordination faaet en karakter indelebilis. Vel administrerer vi Sacramenterne, men ikke fordi Gud har befalet os det, derimod fordi vor Øvrighed har paalagt os dette Hverv. Vi er ikke Sjælesørgere, ikke Samvittighedsraadgivere, vi advarer tværtimod mod alle taabelige Opbyggelsesskrifter, som gør Mennesker til Sværmere, foruroligere Samvittigheden og befordre de saakaldte Anfægtelser. Og dog sender man disse saakaldte Anfægtede til os, dog kalder man os til Sygelejer og til døende«. — Især dette sidste er ham en Vederstyggelighed. Under Omtalen af Sygekommunionen taler han endog om »denne djævelige Overtro« (teuflische Aber-

¹⁾ a. S. p. 357.

²⁾ I. 321.

³⁾ Beiträge — — I p. 192 ff.

glaube). Sæt nu, Sygdommen er smitsom! Præsten har dog ogsaa Pligter imod sig selv og sit eget Legeme. Det er allerede ganske ubilligt at hente ham midt om Natten — »wovon ich Beispiele genug weiss«. I saadanne Tilfælde maa Præsten blive grebet af en stærk Uvilje imod denne Skik (Geschäft). Tilmed er der Farer og Ubehageligheder forbunden med »denne djævelske Overtro«. Thi Præsten skal ofte ud i Uvejrs og ind i de lave Stuers daarlige Luft. »Vi vil hellere give den syge gode diætiske Raad, advare mod uprøvede Husmidler o. s. v. Vi vil ikke det, og vi vil ikke det. Hvad saa? Vi vil være Folkelærere, »Lærere i Religionsgrundsætningerne for derved at lede Folket til Moralitet, til gode Leveregler og zur Gemüthsruhe«. Fremtidens Præst maa derfor heller ikke bære Ornat, han skal være som alle andre her i Veden, og tilmed hører det gejstlige Ornat med til de særeste og mest ubekvemme og usunde Klæder.

Saadan skriver en Præst ved Aarhundredskiftet i »Tidskrift til Kirkevæsenets Forbedring«.

Hvor langt naaede nu disse Anskuelser? Er den anonyme Maske mon Talerør for hele Præstestanden? det vil nu være vanskeligt at svare herpaa. »De stille i Landet«, de, som passede deres Embeder og bar Dagens Byrder, hører man heller ikke i vort Tidsrum meget til. Højttalerne er altid i Mindretal, ogsaa paa den Tid. Vi kan nu kun fastslaa, at den nye Præstetype, — »Folkelæreren« — som har brudt alle Broer af, findes her og der i Præstegaardene fra Kolding til Altona og langt op i de højeste gejstlige Embeder. For Nordslesvigs Vedkommende viser en nærmere Undersøgelse imidlertid, at paa de fleste af vore nordslesvigske Prædikestole stod der paa Oplysnings-tiden en lille Sebaldus, der søgte at vække Folket til borgerlig Vindskibelighed og Dyd og søgte at give gode Raad og Leveregler, men grumme faa af vore Forfædre lyttede til hans Ord. En senere Tid har saa kaldt Perioden i vor Historie »den ukirkelige Tid«. Befolkningen var næppe ukirkelig — i kirkeleg Forstand — men Præsterne var det.

[Den første i Hertugdømmerne, som saa den rette Sammenhæng i den kirkelige Nødssituation, og som søgte at vise nye Veje, er Prof. Nic. Falck. Det første Bind af Kieler Blätter (1815) er i mere end een Henseende højst interessant, idet Kieler Blätter baade politisk og religiøst betyder et fuldkomment Brud med Rationalismen. Her skrev Falck »Über die Grundbedingungen eines festen kirchlichen Vereins«, hvori han forsvarer Symbolforpligtelsen og gaar skarpt imod adskillige rationalistiske »Forbedringer«. Paa Falcks Afhandling fulgte et længere Svar, (anonymt), som ikke blev optaget, men som bevirkede, at Prof. Falck i 1816 krævede af Kirken, at Deisme og Kristendom gik hver til sit. Det er nemlig to Modsætninger, som ikke kan forenes, selvom mange Præster forsøger at holde Liv i denne kunstige Syntese. »For at takkes Deismen udelader de det egentlige i Kristendommen, for at takkes Menighederne bruger de bibelske Ord og Vendinger. Lad derfor de to gaa hver til sin Side! Lad Deismens Tilhængere blot holde Forsamlinger, — thi længe holdes saadanne ikke i Gang«. Wir zweifeln nicht, dass sich bald offenbaren würde, welche Religion da hätte Worte des Lebens, u. welche Ansicht blos dem vorübergehenden u. vergänglichen der Zeit angehöre.«]

4. »Folkelærerne« i Virksomhed.

Ordet »Folkelærer«, som mange af Oplysningstidens Præster yndede at bruge om sig selv, gav helt nye Perspektiver m. H. t. Præstens Arbejde i Fremtiden.

Alteret havde man forladt. Prædikestolen havde man omdannet til Kateder. Sjælesørgergerningen bad man sig fritaget for, nu pegede det nye forløsende Ord ud imod nye Opgaver i Verden. Der, og kun der, mente Præsterne, at de kunde vise sig som »nyttige Borgere«.

Vi vil lige se paa nogle af de Opgaver, som man nu med Iver kastede sig over. Hertil hører først og fremmest Skolevæsenet og Arbejdet for dets Fremme. Men da dette Spørgs-

maal hører nøje sammen med Generalsuperintendent Adlers store Skolelov af 1814, vil det senere blive omtalt sammen med den.

Før at »oplyse« den ældre og unge Generation tog man ogsaa et andet Middel i Brug, nemlig den daværende Presse, og de mange »Intelligensblade« og Journaler, Kalendere og Ugeblade bliver i disse Aar yndede Tumblepladser for de mange skrivende Penne i Hertugdømmerne, blandt hvilke vi især møder mange Præster.

Af Dagblade havde Altonaischer Mercurius og Hamburger Correspondent den største Udbredelse, men ellers havde saa at sige hver Egn sit Maanedsskrift eller Ugeblad. Hertil maa bl. a. regnes: Gemeinnützige Blätter für Ditmarschen, Der Freund des Landmannes in S.-H., Kroymanns »Sendebud for dansk Holsten« (1794). Før det udkom i Haderslev 1790 Maaneds-Correspondenten, og senere Haderslevsk Maanedsskrift for almenlystige Kundskabers Udbredelse (1793—94) Lyna (fra 1797). I Flensborg udkom Flensburgisches Wochenblatt für Jedermann,¹⁾ redigeret af den kendte Præst Heinrich Harries, der her offentliggjorde Kongesangen Heil Christian Dir! Bladet gik siden ind, men opstod igen 1799, da Bogtrykkeren G. C. Jäger fik Privilegium paa at udgive det paany.²⁾ Samme Aar udkom ogsaa Wochenblatt für Flensburg u. umliegende Gegend. Tønder fik først et »Intelligensblad« i 1813, det kaldte sig Wöchentliches Tøndernsches Intelligenzblatt. I de andre to nordslesvigske Købstæder Aabenraa og Sønderborg derimod fremkommer den Slags Blade først i Tyverne (henholdsvis Allgemeines Wochenblatt og Königlich Priviligirtes Wochenblatt.).

I Slesvig udkom siden 1789 Schleswigsches Wochenblatt zur Unterhaltung u. Aufklärung. Ogsaa Kiel havde selvfølgelig sit Blad, ligeledes beregnet for den almindelige Befolkning, det hed Kielische gemeinnützige Nachrichten.

¹⁾ Fra 1788.

²⁾ T. K. Vorstellungen 21. Juni 1799. Rigsark.

Af en noget anden Art er en Række »populærvidenskabelige« Tidsskrifter, svulstige i Ord og radikale i Tanke, som i disse Aar dukker op — og forsvinder som Kometer, der drager hen over Himlen.

Her ordner »den rene Fornuft« i en Haandevending alle Spørgsmaal og Problemer, her skildres det nye, oplyste Aarhundrede, som man i Spænding gaar imøde, et Aarhundrede, hvor Humanitet, Verdensfred og Oplysning vil forene alt i en skøn Harmoni. Det er den blinde Optimismes Talsmænd, som kommer til Orde i disse Tidsskrifter. Vi nævner lige nogle enkelte. August v. Hennings — »der aufgeklärte Besserwisser«, som Prof. Otto Brandt træffende har kaldt ham — lufter sine Meninger i »Der Genius der Zeit«. (Senere kalder han Bladet »Der Musaget«, »Annalen der leidenden Menschheit«). Anonymt udgav han ogsaa Schleswigsches Journal, (1792—93) som imidlertid blev forbudt. Der er endvidere General v. Schmettaus »Blätter aus Liebe zur Wahrheit«, som Tyske Kancelli i en Forestilling til Kongen i 1773 kalder »eine böse und schädliche Schrift« og G. C. Meyers »Der neue Mensch« (Flensborg 1796). C. J. R. Christianis »Beiträge zur Veredelung der Menschheit.«

Om de fleste af Oplysningstidens Blade gælder det, at de i høj Grad er upolitiske. Vel møder man den franske Revolutions Tanker i afbleget Form, men Spørgsmaalet dansk-tysk interesserer hverken Skribent eller Læser. Ved Siden af Oplysningsbevægelsens særlige Stof bringer de ogsaa saa prosaiske Ting som Torvepriser, Skibsefterretninger, Fortegnelser over nyankomne Rejsende, Lotterilister, Beretninger om Ulykker og saa de uundgaaelige Forslag til »almennyttige Forbedringer«. [F. ex. Gespräche zwischen dem Herren Pfarrer Trautmann und der Gemeinde zu S. — i Hausfreund für gebildete Landleute — den oplysningsivrige Præst optræder her som Lærer i hvordan f. ex. Mos kan bekæmpes i Engene, hvordan Olie kan renses, saa den hverken lugter eller oser, hvordan Lænkehunden hurtigt og let kan befries for Lopper o. s. v.]. I fingerede Breve gives der vise Raad og Anvisninger, Belæringer

og Advarsler, der er Rescentioner over de »nyeste lærde Sager«, og saa de uundværlige Digte, af hvilke der produceredes en Mængde.

Alle disse Blade vil »tjene Lærdommen, Moralen, Husholdningen, de skønne Videnskaber og Kunster og befordre det Almeene Bedste«. Et af Oplysningstidens typiske Tidsskrifter er »Haderslevsk Maanedsskrift til almennyttige Kundskabers Udbredelse«. Da det udelukkende har haft sin Udbredelse i Nordslesvig, vil vi lige se, hvad Bladets Redaktører (Præsterne Boysen i Gml. Haderslev, Mecklenburg i Bevtøft, Bjørnsen i Oxenvad og Boysen i Vedsted) serverer for Læserne. Dets Formaal er »at befordre gode Sæder, gavne Sundheden og skabe Tilfredshed«. Det første Nummer (1793) indeholder, som det sig hør og bør, en vidtløftig Besvarelse af Spørgsmaalet: Hvad er Oplysning, og hvad gavner den. Saa møder man i det følgende mange mærkelige Ting. Der optræder »en oplyst Skolelærer«, som Talerør for Oplysningstankerne, han drager i Leding mod Overtro og Varsler. Et Afsnit er viet Emnet »om Aftensæde«, for at denne »kan bruges til nyttige Arbejder«. Der tales om »Vinterens Nytte« (»den kvæger Legeme og Blod, dræber mange Orme, Fluer og andre saadanne smaa onde Dyr«) eller »om Sengen«, (hvori selvfølgelig »dens Nytte« beskrives). I Samtalens Form behandles en Række religiøse Spørgsmaal, f. ex. »om Kirkeskikkernes forestaaende Forandring« (d. v. s. om Afskaffelse af Barnedaaben) eller »om Grundlæggelsen af en ny Gudstjeneste i Frankrig«, (d. v. s. Dyrkelsen af Fornuftens Gudinde). Ogsaa dette nye Fremskridt roses i Bladet, »thi — hedder det — den synes at ville forfremme Menneskenes Vel«. Een af de særlig landbrugsinteresserede Præster, Provst Tøxen i Nustrup fortæller om Mergel og giver Raad m. H. t. Mærgling. En anden fremsætter Forslag om Oprettelse af Arbejdshuse, ogsaa Datiden kendte til det vanskelige sociale Problem, de »fattige« som man anbefaler at anbringe i Arbejdshuse, er Datidens arbejdsløse.

Kun een Artikel vover sig ind paa det politiske Gebet,

naa, Emnet har vel ikke interesseret den jævne nordslesvigske Befolkning. »Et Par Ord om den danske og franske Regeringsforandring« giver Forfatteren Lejlighed til at rose den danske Enevælde, »thi Fornuften maa jo tilstaa, at een og viis Konge kan bedre gjøre sit Folk lykkeligt, naar han haver Magten, end mange Regentere, — — hvor der er mange, findes let onde, og disse faaer alt for let Overhaand«.

Interessant er ogsaa Bladets Fortegnelser over og Anbefaling af »nyttige Bøger«, fordi de viser os, hvilken Læsning de nævnte Præster ønsker ud i Sognene. Der er først og fremmest Bastholms Bøger, Zollikofers Prædikener, Gellerts Oder og Sange, Holcks »kloge Mænds Haandbog«, Mangors Landapotek, »Det menneskelige Livs Huusholdning — oversat efter et indianisk Haandskrift«, Cāmpes »Sædelære for skikkelige Folks Børn«, Mechlenburgs (Præst i Bevtøft) »Uforgribelige Tanker til nærmere Eftertanke om Almuens bedre Oplysning«, Landhus-holdnings-Selskabets »Agerdyrknings-Catechismus«. Midt i disse mærkelige Omgivelser møder man ogsaa Ove Mallings »Store og gode Handlinger udført af Danske, Norske og Holstenere«. Det er særlig den Slags Litteratur, som har fundet Udbredelse paa Landet paa Oplysningstiden.

Bedst i Befolkningens Smag faldt vel nok »Schleswig-Holsteinische Provinzial-Berichte«, som opnaaede en efter Tidens Forhold ret anselig Udbredelse, og hvis mange Bind — i Modsætning til de andre Tidsskrifters Døgnlitteratur — stadig er en ikke uvigtig Kilde til Hertugdømmernes Historie.¹⁾ Tidsskriftet kunde glæde sig ved en jævnt voksende Læsekreds, thi medens det i 1811 kun havde 250 Subskribenter, fordobledes Antallet i det følgende Tiaar, efter 1830 er det imidlertid stærkt dalende, da andre Anskuelser, politiske og religiøse, nu gør sig gældende. Da det i 1834 gik ind, betød det, at Oplysningtidens politiske Synspunkter var uddød. Heller

¹⁾ Udkom 1787—1798 under Redaktion af Professor Niemann, begyndte atter at udkomme 1811, og indtil 1816 hed det Neue S. H. Provinzialberichte, siden — til 1830 — »Schleswig-Holstein-Lauenburgische P. 1811—30 blev det redigeret af Pastor Petersen i Lensahn, 1831—34 af Diaconus i Flensborg, Pastor Peters.

ikke i Provinzialberichte møder man politiske Emner i en senere Tids Forstand, men dets konservative Præg og loyale,*) danskvenlige Holdning bevares til det sidste. Tidsskriftet har uden Tvivl haft en ikke ringe Betydning i Hertugdømmerne, saalænge den loyale Helstatstanke endnu besjælede alle. Dets Redaktør og Forfattere var den oplyste Enevældes Tilhængere, og man mærker, at de er Modstandere af en fri Forfatning og Folkestyret. Iøvrigt er ogsaa her »Flid og Dyd« Løsenet, og alt andet spiller kun en underordnet Rolle. Dets Forfattere og Læsere hører til den mest sympatiske Del af Oplysningstidens Mænd, det er interesserede, agtværdige Mænd, pligt- og kongetro, maaske lidt smaatskaarne men velmenende og brave Patrioter (Ordet i rationalistisk Belysning). Alle disse Egenskaber ser vi personificeret i Bladets Redaktør, Sognepræsten i Lensahn i Østholsten, Pastor G. P. Petersen [født i Meden, Valsbøl Sogn 1771, Sognepræst i Lensahn 1802—44, død 1846]. Han er en af de bedste og mest værdige af Oplysningstidens »Folkelærere«, optaget af at leve et jævnt og muntert, virksomt Liv paa Jord; er Øjet ikke himmelvendt, er det da i hvert Fald lysvaagent for alt godt og nyttigt hernede paa vor Jord. Medens vi senere faar at se, hvordan de fleste af disse »Folkelærere« bogstavelig talt forsumpede og gik til Bunds i Sløvhed eller Drik, da den store Skuffelse indfandt sig, saa hører Petersen med til det hæderlige Mindretal blandt Præsterne, som slap helskindet igennem Tidens Prøvelser. Han er heller ikke Rationalist i vulgær Forstand, og i hans Tidsskrift møder man da heller ikke den giftige Spot eller den galdesyge Kværuleren, som ellers jævnlig præger Tidens Tale og Tanker.

Imod Skrifter af sidstnævnte Art maatte Regeringen gentagne Gange gribe ind, naar de filosoferende Kandestøbere blev for aabenmundede og frække. Stor Langmodighed og politisk Klogskab viste Kancelliet imod de urolige Hoveder i Hertugdømmerne, og blev der taget Affære, da var det næsten altid de samme Navne, som kom til at figurere i Kancelliets Forestil-

*) N. Hedemann-Hespen siger om P. B., at det var »loyal bis in die Fingerspitzen« a. S. p. 612.

linger. Der er særlig 3 Mænd, som maa nævnes i denne Forbindelse, Rigsgreve General v. Schmettow, Prof. Thiess¹⁾ i Kiel, og Eventyreren Heinrich Kroymann i Haderslev. Af dem var den sidste særlig virksom i Nordslesvig, han endte sine Dage 1805 i Haderslev, hvor han levede som »privatisirender Gelehrter«. I alle disse Tilfælde udviste den danske Regering samme kloge Forsigtighed, som vi tidligere har set i dens tagen Stilling til den truende Kirkestrid. — 1773 modtog Tyske Kancelli Indberetning om et Skrift »Blätter aus Liebe zur Wahrheit«, som vakte en vis Opsigt og indeholdt en Række Angreb paa Kristendom og Bibel.²⁾ Forfatteren var førnævnte v. Schmettow. Kancelliet kalder Skriftet »eine böse und schädliche Schrift«, men en Kabinetsordre standsede Sagen,³⁾ idet der i denne udtaltes, at Kongen havde betænkt, at »den mod Grev Schmettow anlagte Sag for et forargeligt Skrift, som han menes at være Forfatter af, vil gjøre Folk mere nysgierrige efter at læse og opsøge dette slette og skadelige Skrift, saa er det Vor Villie, at Vort Tyske Cancellie strax befaler Vort Consistorium (i Pløn) at standse denne Sag«. Var Sagen gaaet sin Gang, havde Forfatteren vel faaet et stort Publikum. Et lignende Forhold udvist mod den iltre og meget skrivende Professor Thiess ved Universitetet i Kiel. Især overfor denne udviste Regeringen en efter Tidens Forhold næsten utrolig Langmodighed. Vel blev han 1800 forvist fra Kiel, men han fik dog Lov til at bo i det nærliggende Bordesholm. I Kancelliet var man alt længe klar over, at »die Schriften des Prof. Thiess hätten längst verfolgt werden müssen, wenn sich durch Verfolgung in dergleichen Fällen etwas anders als das Gegentheil dessen, was man zu erzwecken sucht, bewirken liesse«. ⁴⁾ I denne gærende Tid, som Oplysningstiden var i Hertugdømmerne, udviste den danske Enevælde stor Klogskab ved sin forsigtige Politik, og derfor kunde disse yderliggaaende politisk-

¹⁾ Se Oplysningstiden i H. I Sønderj. Aarb. 1933 p. 75 f.

²⁾ Acta A XVIII Nr. 681 Staatsarchiv, Kiel.

³⁾ 19. Marts 1773.

⁴⁾ T. K. Vorstell. 1799 p. 383.

deistiske Skrifter heller ikke ret trives i det lange Løb. Saaledes maatte f. ex. Bladet »Der neue Mensch«, som udkom i Flensborg 1796, snart gaa ind, da det kun fandt faa Læsere, skønt det »indeholdt Tøjlesløsheder — T. K. Forstilling 1799 — men det vakte ikke Opsigt«. Amtmanden i Pløen, August v. Hennings havde i mange Aar boltret sig som en Fisk i Vandet i denne meget skrivende Tid, der var saa ypperligt skabt for Frasen, men kun et af hans mange litterære Foretagender (Schlesw. Wochenblatt) blev forbudt. Dog fik han i 1796 under Haanden Paalæg om »at indstille sine Skriverier — damit das gallensüchtige Geschmiere endlich aufhöre.¹⁾ Taalmodigheden kunde altsaa ogsaa briste, men den, som kender v. Hennings personlige Forhold, Stil og Emner, forbavses heller ikke.

Ogsaa de litterære Styverfægttere og politiserende Eventyrere havde deres store Tid i disse bevægede Aar, vi vil her kun foreløbig nævne en enkelt af dem, den allerede nævnte Heinrich Kroymann i Haderslev. Kroymann var Holstener af Fødsel, men slog sig ned i Haderslev, her har han dog næppe haft fast Bopæl i Halvfemsernes bevægede Aar, da hans urolige Natur drev ham fra By til By i Slesvig. Som Talerør for den franske Revolutions Ideer berejste han hele Slesvig i Lighed med de »Revolutions-Emissære«, som vi har omtalt for Holstens Vedkommende.²⁾ Kroymann synes ogsaa at have optrædt som Taler, i hvert Fald forsøgte han sig som Skribent og Bladudgiver og de Emner, han behandlede, bragte ham gentagne Gange i Konflikt med Myndighederne. I Anklagen, som rettes imod ham³⁾ hedder det bl. a. at »han ophidser Bønderne og de lavere Folkeklasser, saar Utilfredshedens Sæd, og han søger at opægge Befolkningen til Ulydighed mod Øvrigheden«. I 1792 truer Overretten ham med Forvisning »wegen seines schädlichen Misbrauchs der Pressfreiheit«. Atter i 1794 maatte man advare Kroymann, men desuagtet udgav han samme Aar i Haderslev »Kroymanns

¹⁾ T. K. Vorstell. 1796, Febr. p. 249 ff.

²⁾ II. p. 56, Sønderj. Aarb. 1934 p. 56.

³⁾ T. K. Vorstell. 12. 12. 1794 p. 727 ff.

Reise-Bemerkungen«, »skrevet i den samme Stil og fyldt med Beskyldninger mod Embedsmændene og med uigennemførlige Forslag«. Ved at skildre de Byrder som Landmilitilsordningen paalægger Bønderne og ved at klage over deres Skatter, Kørsler og Fourageleveringer søger han at vinde Bøndernes Gunst, men i Embedsmændenes Øjne udretter han kun »Unheil und Schaden«, og derfor foreslaar Kancelliet, at der nu omsider sættes en Stopper for »denne Oprørers og Fredsforstyrres Virksomhed«. Efter at have udstaaet en mindre Straf, synes Kroyman at være falden til Ro. Han dør i Haderslev 1805.

Den Slags Tildragelser bevirkede, at Regeringen holdt et vaagent Øje med Hertugdømmerne i disse Aar, da et Pust fra Frankrig drev ind over vore Egne. Og de mest højtaltende af de rationalistiske Præster fik ogsaa det at mærke. Vi har f. ex. allerede omtalt, hvordan de Mænd, (Domprovst Paisen i Slesvig og Generalsuperintendent Adler) som ønskede et saakaldt »Nordisk Selskab« oprettet, blev afvist, selv om de kaldte sig »trofaste og velmenende Undersaatter«, der vilde »forene alle ædle og vise, rettænkende Mennesker i Hertugdømmerne til et Selskab, som i Stilhed og under Landsfaderens Øjne vil være et Redskab i hans Haand.«

Men den Slags Selskaber med dulgte og tvetydige Formaal mødte ikke megen Velvillie, naar de søgtes oprettet. Og Tidens Børn yndede just at danne saadanne »Selskaber« og »Societeter«, hvor Krage kunde søge Mage. I flere Byer dannes i disse Aar »litterariske Societeter«. Harmonier o. lign. I Haderslev oprettes f. ex. i 1800 »den harmoniske Klub«, som faar Lov til at have egne Lokaler med Beværtning.¹⁾ Flensborg faar Aaret i Forvejen et »Theatralisk Selskab«²⁾ Paa Landet fandtes der her og der »Agerbrugsselskaber«.³⁾

¹⁾ T. K. Vorstell. Sept. 1800, p. 211 ff. Rigsarkivet.

²⁾ T. K. Vorstell. Oktob. 1799, p. 303.

³⁾ Allerede i 1762 havde Provst Lyders i Lyksborg f. ex. oprettet et saadant, og »mange Bondestuer i Sundeved og Angel er smykket med Provstens Billede«. Prov. Ber. 1792 II p. 207 ff. og S. H. Anzeigen 1766, 33 ff. Provst Lyders skal have gjort meget for at fremme Landbruget i Sundeved og Angel. Han arbejdede især for at fremme Udskiftningen, Kartoffel- og Høravl m. m.

og »Læseselskaber«, som lededes af de oplysningsvenlige Præster. Ogsaa et »Selskab til Haandværkerstandens Forædling« oprettedes i disse Aar. Alle disse Selskaber indhyllede sig forsigtigt i skønne Navne, og selv om de alle var prægede af Oplysningstankerne, har de vel næppe været Tilholdssteder for samfundsfjendtlige Elementer. Dog taler Amtmændene i Slutningen af Halvfemserne om »politiske Kandestøberes Sammenkomster«, og der nævnes »en Jacobiner-Club« i Hamborg, som ogsaa strakte sine Fangarme ind i Holsten.¹⁾

Læseselskaberne paa Landet, som ogsaa oprettes her og der paa Oplysningstiden, er de første Spirer til vort nuværende Biblioteksvæsen. Her møder vi atter de oplysningsivrige Præster, som ad den Vej søger at faa deres Sognebørn til at interessere sig for Tidens mange Tidsskrifter og »nyttige Bøger«. Omkring ved Aar 1800 oprettes der saadanne Læseselskaber, et af de første i Nordslesvig er »et lidet Læseselskab«, som Pastor Prahl fik oprettet i Vedsted i 1805. Det skulde »ikke alene være til Tidsfordriv i de lange Vinteraftener, men ogsaa være til Nytte for Almuen.«²⁾ Ogsaa i Ø. Løgum søgte Præsten P. Kier at faa et lignende Selskab i Gang, men han maatte opgive sine Planer, da næsten ingen vilde betale Bidrag til Indkøb af Bøger og Blade, og de faa, man havde købt, »kom skidne og forrevne tilbage«. Selskabet havde 30 Medlemmer i Sognet.³⁾

Større Betydning fik disse rationalistiske Læseselskaber næppe, da de kun vilde virke rent civiliserende og »oplysende«, enhver folkelig Tanke var udelukket. De er sammen med Oplysningstidens mange andre Foretagender kun et Produkt af Rationalismens Internationale.

Vi vil slutte Omtalen af denne Del af Oplysningens Arbejde i Hertugdømmerne med at nævne det vigtigste af alle disse Selskaber og Foreninger, nemlig: Patriotisk Selskab.⁴⁾

¹⁾ Acta A. XVIII Nr. 1063.

²⁾ Vedsted Præstearkiv, Aabenraa, Landsarkivet.

³⁾ Kier, Meine Reise — II p. 67.

⁴⁾ Aht. 47 Nr. 97 A. XVIII Nr. 700, Staatsarkiv, Kiel. Endvidere P. B. 1812, hvor Selskabets Formaal omtales.

— Ogsaa i Kongeriget blev der dengang oprettet en Række saakaldte »Patriotiske Selskaber«, som alle havde meget brogede Formaal. Ogsaa disse Selskaber vil »befordre det almennyttige«. Selve Ordet »patriotisk« rummer i Tidens Sprogbrug intet andet end »at udøve Bogerdyd, at arbejde for det almene Nytte«. ¹⁾ Patriotisk Selskab i Hertugdømmerne er altsaa ingenlunde en politisk Forening eller lignende. ²⁾ Det er tværtimod helt det modsatte, det er »echte Weltbürger«, som forenes i et i begge Hertugdømmer udbredt Selskab for at arbejde for økonomiske Forbedringer og »Lyksalighed«.

Selskabets Stifter, Etatsraad Johann Daniel Lawaetz, ³⁾ en formuende og anset Mand, som har gjort overordentlig meget for at forbedre de daarlige sociale Forhold efter Statsbankerottens Aar, var ikke blot Selskabets Præsident af Navn, men ogsaa af Gavn. Denne brave Holstener med det rette Samfundssind og med Hjerter for de fattige og ringe, denne loyale Helstatsmand følte sig kaldet til at søge at ophjælpe Landet ved dets egne Hjælpemidler og til at fremme god Borgerdyd og Samfundssind i Hertugdømmerne. Lawaetzes Arbejde er et Bevis for, at Oplysningstidens Mænd ikke var lutter snakkesalige Utopister, men at en og anden af dem ogsaa trofast og ædelmodigt tog fat paa de mange Opgaver, som ikke mindst efter Ulykkesaarene trængte paa for at faa en Løsning. Og vel var det, at just paa det Tidspunkt Folk med Overblik og Initiativ greb ind, da Kancelli-Kontorius og anden Slendrian havde kørt det hele grundigt fast. Det af Lawaetz stiftede S. H. Patriotiske Selskab er et Produkt af Oplysningstidens almindelige Sværmeri for »det nyttige«, men Lawaetz sørgede for, at Selskabet ikke fortabte sig i de mange sædvanlige Smaating, men at Arbejdet kunde tjene »das totale Wohl der Gesammtheit«.

¹⁾ Et saadant Patriotisk Selskab i Næstved holdt f. ex. et Spinderi i Gang, derfor kaldes Selskabet »patriotisk«.

²⁾ Saaledes opfatter Dr. Ostenfeld det i »Studier over Stemninger og Tilstande i Holsten 1815—30«.

³⁾ Fabrikant og Nationaløkonom i Neumühlen ved Altona. Født 1750 i Rendsborg, lærte Handelen i Hamborg og København og grundlagde et Handelshus i Hamborg i 1778. 1790 Etatsraad. 1813 Conferensraad. 1823 Kommandør af Dbg. † 1828.

I 1810 og 1811 søgte han om Tilladelse til at oprette »et patriotisk Selskab« i Hertugdømmerne, »i Lighed med Landhus-holdningsselskabet i Kongeriget«. Lawaetz minder om, at det paatænkte Selskab har haft to Forgængere i Hertugdømmerne, nemlig det lyksborgske patriotiske Selskab — mest kendt under Navnet »det kongelige danske Agraracademi«, som Provst Lyders oprettede 1762 — og Professor Niemanns Patriotiske Selskab, »som dog desværre maatte opløses igen af Mangel paa Opmuntring og Tilslutning«. Nu vil han og andre »uegennyttige Privatmænd — als echte Weltbürger — gerne danne et nyt og lignende Selskab for at bidrage deres til, at Hertugdømmernes Beboere ved Selskabets Virksomhed maa blive et lykkeligt Folk.« Dets rationalistiske Præg viser sig, da dets mange Formaal og Opgaver omtales, »det skal opmuntre Folk til ædle Handlinger og borgerlig Dyd, til Forstandens Brug og til Eftertanke over nye Forbedringer og Opfindelser, det skal befordre enhver almennyttig Indretning og ved at udsætte Prisopgaver og give Præmier vil det søge at fremme de lærerige Skrifters Udbredelse«.

I alt dette adskiller det sig ikke fra alt det øvrige, vi tidligere har mødt, men nu kommer der to Ting til, som Selskabet ogsaa vil tage sig af. Det ene er at afhjælpe den økonomiske Nød og de usle sociale Forhold, som fulgte efter Statsbankerotten. Paa det Omraade har Selskabet sikkert udrettet en hel Del, baade ved at oprette Sparekasser for at fremme Sparelysten i Folket og ved at gøre Forsøg med Anlæggelse af Fattigkolonier og Oprettelse af Arbejdshuse for derigennem at bekæmpe Arbejdsløshed og det deraf følgende Tiggeri.

Den anden Opgave, man vilde løse, var at skabe »unverbrüchliche Anhänglichkeit an König u. Vaterland«¹⁾ (og det vil sige Danmark) og »med Raad og Daad at arbejde for dansk Sprog og dansk Kulturudbredelse i Hertugdømmerne«.²⁾ Selskabets Stifter og Medlemmer lagde i det hele taget stor Vægt

¹⁾ XVIII Nr. 700. Kiel.

²⁾ Se Pr. Ber. 1812, p. 19, Lawaetz' Udtalelser herom.

paa »eine freundschaftliche Annäherung u. Verbindung unter den verschiedenen Bewohnern unseres g e s a m m t e n Vaterlandes«. Dette er nye Toner i Hertugdømmerne. Endnu faa Aar før sværmede man for »Weltbürgerthum«, Kosmopolitisme kaldte man Datidens Internationale. Men omkring ved 1814 kommer der en ny og helt anden Aandsbølge Syd fra, som bevirker, at man i Hertugdømmerne — i de rationalistiske Kredse — vender Ansigtet mod Nord. Det er vel Grunden til, at man netop nu af alle Kræfter søger at komme i Forbindelse med Norden, med lignende Sammenslutninger i Danmark. Ved Om-talen af Oplysningstidens Forhold til det nationale Spørgsmaal kommer jeg nærmere ind paa denne Side af Patriotisk Selskabs Virksomhed. Her skal kun lige tilføjes, at Lawaetz og de Kredse, som stod bag ham, mødte kun saare liden Velvilje i Kongeriget. Den fjerne Hovedstad hørte ikke den venlige og bønliges Klang i Talerne fra Rigets alleryderste Dele. Da Selskabet søgte om økonomisk Hjælp for at komme i Gang og om Husly i Slottet i Kiel, blev begge Dele om ikke direkte afslaaet, saa dog stillet hen i det uvisse, thi et Lokale i Slottet kunde man ikke faa, og da Lawaetz bad om et saadant paa Universitetet, blev han henvist til Raadhuset, og paa Raadhuset havde man ingen Plads, hvor Selskabets Møder kunde holdes. Og hvad det økonomiske angaar, da fraraadede Direktionen for Fonden ad usus publicos,¹⁾ at Selskabet fik økonomisk Hjælp, thi det, som Patriotisk Selskab agtede at virke for, syntes Direktionen »at være vel meget lovet, thi jo færre Gjenstande man vil virke for, med desto større Kraft kan man virke. For et begyndende Selskab er det næppe rigtigt at sysselsætte sig med saa mange Ting.«

Men Lawaetz lod sig ikke kue af den Ligegyldighed og Kulde, som han mødte, og i 1812 lykkedes det ham at faa det paa-tænkte Selskab oprettet, idet Kongen 9. Juli 1812 gav sin Tilladelse til Patriotisk Selskabs Dannelse, og Frederik VI indvilligede i at overtage Protektoratet.

Hvem var saa de Mænd, der som Medlemmer af det nydan-

¹⁾ Brev af 9 11 1811.

nede Selskab ikke alene vilde arbejde for «alt det nyttige», men ogsaa for den nærmere Tilknytning til Danmark? Ja, blandt dem møder vi netop alle de mest kendte af Oplysningstidens Mænd i Hertugdømmerne. Der er Adler og Overpræsidenten i Altona v. Blücher, Amtmand v. Ahlefeldt i Haderslev, Amtsforvalter Hjort og Advokat Knudsen sammesteds, Borgmester Schou (den ældre), Aabenraa, Provst Paulsen. Aabenraa, Borgmester Ahlmann, Sønderborg, Provst Frederici, Broager, Amtsforvalter Meyer, Løgumkloster, Hofraad Andresen, Graasten, og fra Tønder nævner vi: Rektor Decker, Politimester Dröhse, Apoteker Bendixen, Advokat Lorenzen, Provst P. Prahl (tidligere Sognepræst i Vedsted) og Justitsraad Richtsen. Selv paa Ærø havde Patriotisk Selskab to Medlemmer, nemlig Provst Trojel og Toldforvalter Erichsen. Allerede i Starten fik det over 300 Medlemmer i Hertugdømmerne, i 1816 naaede man over 350, men siden sank Medlemstallet Aar for Aar, og i 1828 var der kun 139 trofaste tilbage. At en ny Tid stod for Døren, saas ogsaa af Patriotisk Selskabs stadigt synkende Medlemstal. Det sidste vakte Forstyrrelse i Selskabets Finanser, der savnedes Penge til Udgivelsen af de planlagte Skrifter, og til Tilskud til de Foretagender, som Selskabet gerne vilde yde Hjælp. Da man f. ex. ønskede at faa udarbejdet en ny dansk Oversættelse af Snorre og Saxe, kunde Direktionen kun bidrage 50 Rigsd. hertil, men hvad forslog de til saa stort et Arbejde.

Selskabets Medlemmer samledes en Gang om Aaret for — under Lawaetz' Ledelse — at drøfte de Opgaver, som man burde tage op og søge at løse. Disse Sammenkomster faar undertiden Karakter af en lille privat raadgivende Stænderforsamling, hvor Landets Velfærd sættes under Debat. Thi selv om man sværmede nok saa meget for alt »det almenyttige« og talte f. ex. om Skindødes Redning, Mergling, bedre Biavl, o. s. v., saa søgte Medlemmerne ogsaa ad det private Initiativs Vej at give sig i Kast med Problemerne, som det tilkom Regeringen at løse. En saadan aktiv Interesse viste Patriotisk Selskab f. Ex. for Fattigvæsenets Nyordning. Datidens sociale Spørgsmaal, der især

efter Statsbankerottens Aar blev et Problem, som alles Tanker kredsede om, søgte man at løse ved at formindske Arbejdsløsheden (ved Oprettelse af Arbejdsanstalter, ved Udstykning og Hedeopdyrkning, Anlæggelse af Fattigkolonier, Kolonien Frederiksgabe i Holsten er saaledes oprettet af Selskabet og dets Formand.) og ved at oprette saakaldte »Industriskoler« eller »Søndagsskoler«, hvor Børn og unge ikke blot undervistes i Regning og Skrivning, men især i Husflid og Haandgerning eller »Industri«, som man kaldte det dengang, i alle Byer, og sædvanligvis var det ogsaa her Præsterne, som trak Hovedlæset. I en Tid, hvor høje Toldmure og Forbud mod Import af fremmede Varer fremmede Selvforsyningstanken, fik denne Side af Patriotisk Selskabs Virksomhed stor Betydning.

I Traad hermed faldt ogsaa Selskabets Arbejde for en mere intensiv Dyrkning af Jorden og for bedre Udnyttelse af Hertugdømmernes naturlige Hjælpekilder. Her var det særligt Selskabets Landbrugshefter, — som redigeredes af Pastor Niemann i Altona, — der skulde være vejledende for Landboerne. Ogsaa Sparelysten søgte man at vække ved Oprettelse af en Række Sparekasser, som særlig var beregnet paa smaa Indskud. I Aabenraa faar den foretagsomme Provst P. Paulsen f. Ex. oprettet en saadan i 1819. I 1820 oprettedes lignende i Haderslev, Sønderborg og Tønder, sidstnævnte Sted af Provst Prah. Ogsaa i Landsognene dukker der i disse Aar saadanne Sparekasser op. I 1820 opretter Pastor Iversen en i Løgumkloster, 1824 i Løjt (Pastor Matthiesen), 1826 i Tinglev (Pastor Zoëga).

Blandt de mere ideelle Opgaver, som Patriotisk Selskab søgte at fremme og støtte efter bedste Evne, maa særlig nævnes dets Interesse for Hertugdømmernes Historie og Topografi. Og ogsaa paa dette Omraade maa det siges, at der naaedes Resultater, som man meget vel kunde være bekendt. Selskabets Organ »Neue Schl.-Holst. Provinzialberichte«, som vi allerede har omtalt, er et Vidnesbyrd herom. Thi selv om Oplysningstiden er »den verdensborgerlige Tid« i Hertugdømmerne, saa er dens Mænd alligevel — trods al Talen om Kosmopolitis-

me — besjælet af en ikke ringe Lokalpatriotisme, og denne Kærlighed til Hjemstavnen har paa en smuk Maade baaret Frugt i en rig og som oftest værdifuld Litteratur. Men ogsaa den Slags Arbejde burde, efter Tidens Mening, ses under Nyttehensynets Synsvinkel, ogsaa det maatte bevise »sin Nytte«. Man foregav altsaa, at man interesserede sig for historiske Emner, fordi ogsaa det var et nyttigt Arbejde, eller man angav som Grund, at »det var en uskyldig Fornøjelse«, og at »det afholder Mennesker fra at beskæftige sig med skadelige Paafund«.

Naa, det er baade sikkert og vist, men Begrundelsen smager unægteligt noget rationalistisk. En saa udmærket og betydelig lokalhistorisk Forfatter som den flere Gange tidligere nævnte Sognepræst P. Kier i Ø. Løgum indleder f. Ex. sit store 12 Bind Værk om Ø. Løgum Sogn¹⁾ med følgende Ord: »Man paastaar, at Historien er en af de nyttigste Videnskaber, der er til, og man har Ret til at paastaa det. Thi allerede det Velbehag, vi fornemmer ved at erfare de fremfarne Tiders og de Menneskers Begivenheder og Tilstande, som tilforn levede paa vor Jord, er vigtig nok til at gøre Historien nyttig, at anvende ledige Timer til saadan Fornøjelse hindrer ogsaa fra at misbruge disse til skadelige Paafund. Men det, som gør den mest nyttig, er den Visdom, som kan øses deraf, og den Opmuntring, som den kan give til god og nyttig Virksomhed. Den lærer os jo at sammenligne vor Tilstand med deres, som levede i ældre Tider og at dæmpe de falske og nedslaaende Klagemaal, der saa ofte høres af ukyndige Mennesker over vor Tids Fordærvelse, og som ikke tjener til at forbedre, men snarere til at fordærve og bedrøve os. Historien lærer os fremdeles at kende Menneskene og deres Fejl, derfor tjener den især til Visdom, thi vi advares ved Exemplet at vogte os for deslige Fejl. Den gør os endelig bekendt med mangan Mand, som kan være Mønster for os og opmuntre os til at efterligne ham«. ²⁾ Ja, selv Professor Falck er i sit første Ungdoms-

¹⁾ Skrevet ca. 1810—30.

²⁾ Ø. Lygum Menigheds Annaler I. p. 3 f. utrykt Manuskript i Ø. Løgum Præstearkiv o. fl. a. Steder.

arbejde hildet i samme rationalistiske Historieopfattelse. I sin Doktordisputats «de historia intere Graecos origine et natura» taler Falck ogsaa meget om Historieskrivningens Nytte, og han prøver at vise denne paa fire Punkter. Først er det en Fornøjelse at studere Fortiden og at skildre den for andre, dernæst giver dette Studium os en nyttig Visdom, thi vi erkender derigennem, at Nutidens Foreteelser har deres Rod i Fortiden, da alt er aarsagsbestemt, og endelig kan Historien og vort Kendskab til den opflamme os til Dyd og Daad.¹⁾

De, som kender Hertugdømmernes ældre lokalhistoriske Litteratur, vil vide, at netop Oplysningstidens Præster har leveret deres store og værdifulde Arbejde hertil. Man behøver blot at nævne nogle Navne som E. Chr. Kruse²⁾ (har skrevet om Nordstrand, Melchior, Hoffmann, Tysk og Dansk Sprog i Hertugdømmerne. Neumünster By og Amt, Sct. Vicelin. m. m.) og Chr. Kuss (født i Sønderborg 1769, Diaconus i Kellinghusen 1809—39 (em.) død 1853). Sidstnævnte har især skrevet om Klostre-nes Historie i Hertugdømmerne. Pastor Dörfer i Preetz udgav baade Slesvigs og Holstens Topografi. Pastor Lübker i Husum er endnu kendt for sit paa mange Maader fortrinlige »Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Schriftsteller 1796—1828«. Endvidere bør nævnes Pastor Nicolaus Outzen i Breklum, (født i Tinglev Sogn 1752. Sognepræst til Breklum 1787—1828) som sammen med Professor Werlauff tog Del i Besvarelsen af den Prisopgave, som Etatsraad Scavenius i 1815 havde udsat.³⁾ Heri betegnede han dansk som »vort vigtige gamle Landssprog«. Og at der desuagtet undervistes og prædikedes paa Tysk i Mellemslesvig, er i Outzens Øjne et »ligesaa paafaldende Fænomen, som naar Katolikkerne synger paa Latin«.⁴⁾ Som en sand Polyhistor beskæftiger han sig med en hel Del afsides liggende Em-

¹⁾ Se Dr. Carl Petersens Afhandling »Nic. Falck und die Entstehung des s—h. Gedankens« i Veröffentlichungen der S.-H. Universitätsgesellschaft Nr. 10. — Jahrbuch 1926.

²⁾ Præst i Segeberg. † 1828.

³⁾ Versuche einer gründlichen u. unparteiischen Beantwortung der merkwürdigen Preisaufgabe über die dänische Sprache im Schleswigschen. 1819.

⁴⁾ Sonderjyllands Historie IV (1935) p. 120 f.

ner, som gamle angelsaksiske Digte, Frisisk, antiquariske og topografiske Undersøgelser m. m. Han er bl. a. den første, som har undersøgt alle de gamle Voldanlæg i Slesvig. I det hele taget har Oplysningstidens Præster skrevet Hovedparten af den topografiske og historiske Litteratur, som udkom i disse Aar. De fleste Bidrag er trykt i Provinzialberichte. Her omtales bl. a. Kajnæs, Føhr, Nordstrand, Aabenraa, Adsbøl, L-Kloster, Enge, Skovbøl m. fl. I denne Forbindelse nævner vi ogsaa Pastor Erasmus Lautrups »Chronik u. Monographie der Stadt Hadersleben«, og Pastor Knud Aagaards »Beskrivelse over Tørring Lehn« 1815.

Ogsaa ved Konventerne drejede Præsternes Forhandlinger sig ofte om »det almenyttige«. Man drøftede Oprettelse af Sparekasser saavel som Jordens Mergling, men ogsaa Arbejdet til Lokalhistoriens Fremme bragtes paa Bane. I Aabenraa Provstikonvent behandledes f. ex. et Forslag om »Affattelse af en Sognekrønike i hvert Pastorat«, som Sognepræsten i Ø. Løgum, P. Kier, havde stillet. Kiers Foredrag blev senere trykt i Prof. Falcks N. Staatsb. Magazin (1824), og det var Anledningen til,¹⁾ at Overkonsistoriet i 1831 udstedte et Rescript herom, som dog næppe førte til et synligt Resultat.

Mange af disse oplysningsvenlige Præster fortjente og fik et godt Eftermæle. Og nogle af »Folkelærerne« roses for at have været nidkære, dygtige Prædikanter, der var afholdte i deres Menigheder. De lærde Præster dyrkede mest Filologi og Historie, men samtidig kunde de ogsaa være betydelige Skolemænd og ivrige Landmænd, og som oftest var de optaget af filantropisk Virksomhed. Men, som vi siden skal faa at se, vansmægtede de fleste af Oplysningstidens Præster i den Ørk, hvor de havde ladet sig lokke ind i, da de helt lod sig tage i det endeliges Tjeneste, og ikke faa af dem forsumpede i bogstavelig Forstand. De viede deres sidste Dage til Tiendeberegninger, Selskabslivet eller Landbruget, eller endte i Drik og Udsvævelser.

¹⁾ Se Sønderj. Maanedsskrift, X. p. 114 ff.

5. Det kirkelige Liv paa Oplysningstiden.

Det vil nu være vanskeligt at sige, hvor stor »Oplysningens« Indflydelse har været i Menighederne paa Landet. I Byerne viser de tomme Kirker, den overhaandtagende religiøse Ligegyldighed og den deraf følgende moralske Krise et sørgeligt Billede af kirkeligt og moralsk Forfald. Men noget lignende maa siges, naar Talen er om Forholdene paa Landet. Thi selvom Billedet veksler noget fra Sogn til Sogn, saa er alle samtidige Vidnesbyrd alligevel enige om at vise os et lignende Billede af Forfald og Nedgang.

Først nogle Ord om de tomme Kirker. Vi vil her atter i særlig Grad tænke paa Nordslesvig.

Det stærkt dalende Kirkebesøg bliver i Aarene efter 1800 et alvorligt Spørgsmaal. Galt var det mange Steder i Landsognene, men værre endnu i Byerne. Denne Nedgang forekom Rationalisterne besynderlig, nu da Prædikenen var bleven frigjort for alt »det dogmatiske«, og i Stedet for kun holdt sig til det, som var af praktisk Nytte for Livet i denne Verden. Rationalisterne forstod saa vist ikke at de tomme Kirker skyldtes »den nye Lære«, at — for at citere Claus Harms — »mit der neuen Kirchenlehre ist die neue Kirchenleere entstanden«. Tidligere havde Præsterne haft et Budskab at bringe Folket, og om dette Budskab samledes en Menighed. De spurgte ikke, om dette Budskab nu ogsaa smagte det højtærede Publikum, som holdt sig udenfor Kirken, og som nu paa Oplysningstiden gav Tonen an allevegne. De forkyndte blot dette Budskab uanset om det forargede nogle eller var en Daarskab for andre. Nu derimod paa Oplysningstiden blev Kirken til en Slags aandelig Restauration, hvor man lyttede sig til det Publikums Smag, som stod udenfor, og serverede derefter. Og derfor forlod Menigheden Kirken og de mange udenfor blev, hvor de var.

Indenfor Menigheden rejste der sig ingen nævneværdig Modstand mod denne Udvikling — udover den, som vi har omtalt under Agenderøret, Psalmebogssagen o. s. v. Thi dertil var den jævne Mand dengang for uselvstændig. Men Folk blev ganske

simpelt borte fra Kirken. Dog var der sikkert mange jævne Lægfolk, som hjemme i deres Sogne tog til Orde mod deres rationalistiske Sognepræster, men disse Røster kan nu kun opfattes i ganske enkelte Tilfælde. Og kun tilfældigt hører man om saadanne Sammenstød. Jeg nævner lige et enkelt Træk. Jørgen Hanssen i Ravnskobbøl, — for Resten H. P. Hanssens Oldefader — en meget anset og kløgtig Mand, gik ofte i Rette med sin Sognepræst paa Grund af hans rationalistiske Forkyndelse, og han digtede ogsaa Sange¹⁾ imod den frembrydende Rationalisme. Præsten skriver om ham, at »min videnskabelige Dannelse maa ofte staa tilbage for denne Mands skarpe Blik«. Og mange Steder i Nordslesvig var man paa Forhaand imod alle de Præster, som havde studeret i Kiel.²⁾ Landbefolkningen nærrede Uvilje mod Kielske Kandidater og mente, at de unge Mennesker, som havde studeret i Kiel, var »vantro og slette«. ³⁾ »Denne Fordom berøvede mig alt Bifald og vilde ogsaa have gjort det, selvom jeg havde talt som selveste Christus«, skriver een af disse, den førnævnte Pastor Kier.

En enkelt Lægmand søgte Ly og Sikkerhed i den katolske Kirke, et Exempel herpaa er Greve Fritz Stolberg. Da hans hjemlige Kirke havde forladt den kristne Grundvold, traadte han over til Katolicismen, og det gav Anledning til, at hans tidligere gode Ven J. V. Voss skrev sin berygtede Pamflet: *Wie ward Fritz Stolberg ein Unfreier*. Andre tyede til Brødremenigheden, som just paa Oplysningstiden fik sin store Blomstringsperiode i Nordslesvig, især i Sogne som Burkal, Løjt, Vilstrup, Stepping og flere andre Sogne.

Men hvor nøgternt og rationelt Aandspræget end var i den rationalistiske Kreds, saa ulmede der dog overalt netop der en Hang til Mystik og Trang til at udforske Tilværelsens Gaader. Hin Tid hungrede ogsaa efter overnaturlige Oplevelser. Og selv om man om Dagen kæmpede mod »Overtro og Fordomme«, saa dyrkede man om Natten i Smug de særeste okkulte Fænomener,

¹⁾ Meddelelse fra H. P. Hanssen.

²⁾ Kier, *Meine Reise durch das Erdenleben* I p. 329.

³⁾ *ibid.*

thi Rationalismens Tidsalder var tillige Aandemånernes, Guldmagernes, Spiritismens og »den dannede Overtro«s Tid.« Og som altid i slige Tider indgik Svindel og Overtro i en broderlig Forening. Man nægtede Guds Indvirkning i Verden, men man troede paa al Slags Trolddom. Saavel den forstandstørre Hertug af Augustenborg som den overtroiske Statholder i Hertugdømmerne, Landgrev Carl af Hessen, traadte ind i Frimurerordenen. At et saa uklart Hoved som Carl af Hessen blev ganske forvirret, da han under Eventyrerne Cagliostros og St. Germain's Vejledning syslede med Alkymi og Læren om Sjælevandring, er ikke underligt. St. Germain opholdt sig ved Hoffet i Slesvig fra 1779 til sin Død i 1784. Han og Landgreven eksperimenterede sammen i Haab om at finde en Mixtur, som kunde overvinde Døden eller i hvert Fald forlænge Livet. Prinsen modtog flere Gange »Aabenbaringer«, blev »seende« o. s. v. Selv A. P. Bernstorff droges en Tid indenfor Trylleringen, og en saa jordbunden Natur som Kronprins Frederik (Frederik VI) blev taget til Fange. Man syslede med »de asiatiske Brødres Lære«, efter hvilken Menneskene var faldne Engle, som igennem utallige Trin og Renselser kunde naa frem til Renhed og Salighed. Da Bernstorff var død, fremmanede man hans Aand, og Kronprinsen meddeler nogle Gange, at det er lykkedes.¹⁾ Ogsaa lignende spiritistiske Fænomener tiltrak mange, og Magi i de mest primitive Former vandt Gehør. Alle disse religiøse Surrogater var højt i Kurs i Hertugdømmerne i de Kredse, hvor man om Dagen ofrede paa »Oplysningens« Alter. At færdes her blev selv Lavater for meget, da han i 1793 rejste igennem Hertugdømmerne, paa en Tid, da Læren om Sjælevandringen i indisk Forstand drøftedes i de højeste Kredse.

De fleste af Kirkerne stod snart ganske tomme. Fra Flensborg — som den Gang var den næststørste By i Hertugdømmerne — fortælles der om, at i 1816 bortfaldt Gudstjenesten flere Søndage i Træk i St. Nicolaj Kirken, da ingen kom i Kirken. Endnu omkring ved Aarhundredskiftet havde Kirken været

¹⁾ Axel Lindvald, o. S. p. 31.

fuld Søndag efter Søndag. I Byen derimod herskede Larm og Travlhed, som om Hverdagen, og saadan var det overalt i Hertugdømmernes Byer. Butikkerne holdtes aabne, og Værtshusene var fyldte. Mestrene lejede f. ex. deres Svende og Læredrenge Præst ved Kirken.²⁾ I Købstæderne holdtes der store Baller I Danseboderne var der Dans og Musik i Kirketiden, ja selv paa Kirkegaarden serveredes der Øl og Brændevin under Gudstjenesten, og var Vejret godt, sad der mange udenfor Kirken og drak, medens næsten ingen hørte paa den rationalistiske Præsts moraliserende Tale. Præsten selv taalte Drikkeriet udenfor Kirken, og der ændredes ikke ved dette Forhold, saa længe han var Præst ved Kirken.²⁾ I Købstæderne holdtes der store Baller Natten til Søndag, og heri deltog alle Byens Honoratiores.³⁾

Om de tomme Kirker vidner ikke blot Visitatsindberetningerne, men selv mange af Tidens Tidsskrifter fortæller med oprigtig Bekymring om den Ukirkelighed og moralske Forvildelse, som var i rivende Vækst. Prov. Berichte ved saaledes f. Ex. at fortælle om en af Tidens mest berømte Prædikanter, som i 14 Aar kun har haft 3—6 Tilhørere i Kirken om Søndagen.⁴⁾ Ogsaa i mange nordslesvigske Landsogne var Tilstandene ikke bedre, og der var ogsaa her mange Kirker, som stod tomme Søndag efter Søndag (f. ex. i Øsby i Pastor Feiermanns Tid). Vi vil nævne flere Eksempler, naar vi naar frem til Omtalen af Gejstligheden.

Ogsaa Altergæsternes stærkt dalende Antal viser os, at Ondet havde dybe Rødder. I Sønderborg,⁵⁾ hvor endnu i 1793 90 pCt. af Befolkningen gik til Alters, synker Communicanternes Antal i 1808 til ca. en Femtedel, og Andenpræsten, som i 1793 havde 889 Altergæster, indtegner i 1808 kun 128. Og i de andre Byer var Forholdet ikke stort anderledes. Mens der f. Ex. i Aabenraa var 2300 Altergæster i 1796, synker An-

¹⁾ Pr. Ber. 1816 p. 446.

²⁾ *ibid.* p. 58.

³⁾ *ibid.* 1812. p. 469.

⁴⁾ 1812. p. 517.

⁵⁾ *Schriften des Vereins f. S.-II. Kirchengeschichte II Række, 7. Bind p. 438.*

tallet med ca. 1000 i Aaret 1800, og 1808 var man endogsaa nede paa godt 500. Andenpræsten, som prædikede dansk, havde i Aaret 1800 395 Altergæster, otte Aar senere var Tallet kun 57.¹⁾ Tallene for Aabenraa Bys Vedkommende viser os den katastrofale Nedgang.

1778	ca. 2900
1796	ca. 2300
1799	ca. 1600
1800	1367
1803	1178
1805	974
1807	762
1808	535

Først i Provst Rehffoffs Tid — en af de største Prædikanter og betydeligste Præster, Nordslesvig har haft — ændres Forholdet atter ganske.

Ogsaa paa Landet viser Statistikken os en jævn Nedgang, men Tallene siger os, at selv om Folk ikke gik til Kirke hos de- des rationalistiske Præst, saa gik Menigheden dog endnu til Alters. Nogle Stikprøver fra 5 nordslesvigske Sogne viser os, at Forholdene ikke var saa katastrofale her som i Byerne; men alligevel alvorlige nok.

Altergæsternes

Antal i:	Vonsbæk.	Aastrup.	Jordkjær.	Bjolderup.	Ravsted. ²⁾
1788	600	713	—	1231	1162
1799	570	639	823	912	941
1805	493	603	563	845	875
1811	450	512	—	—	—

Om Forholdene i Holsten siger Claus Harms i 1809 i et Brev³⁾ fra 1809 »Es gibt in unserem Herzogthum Kirchen, in welchen ihr nicht den hundertsten Teil der Gemeinde jeden Sonntag findet Gemeinden, in welchem nicht der zwanzigste Teil kommunizieret. Wie soll das werden!«

Ja, hvad var der at gøre, Det samme grundede de rationalistiske Præster over. Nu havde de firet til alle Sider for at vinde

¹⁾ Konfidentenregister, Landsarkivet.

²⁾ De nævnte Sognes Konfidentregistre. Landsarkivet, Aabenraa.

³⁾ Heinrich Zillen, Claus Harms' Leben in Briefen p. 87.

Tidens Børn, havde lempet sig saa meget efter Tidens Tanker og Anskuelser, saa Evangeliet var forstummet. Men Resultatet blev det kummerlige. — og i Rationalisternes Øjne tillige det mærkelige — at Menighederne forlod Kirken, og de udenforstaaende vandt man ikke. Kirken selv var som et Skib uden Ror og uden Kompas, bemandet af en raabende Skare, som hverken vidste ud eller ind.

Foreløbig trøstede man sig med, at naar Prædikenernes Antal blev indskrænket og en Del Præsteembeder blev nedlagt, vilde det hjælpe. Færre Prædikener! blev Løsenet, som man klamrede sig til. Man inddrog derfor Onsdagsprædikenen og haabede derved at kunne afstive selve Højmessens om Søndagen. Eller man forandrede disse til Katekisationer, hvor Skolebørnene mødte til Overhøring. (I Husum f. Ex. 1795, Haderslev 1797)¹⁾ Man kaldte denne Nyordning: Bessere Einrichtung des öffentlichen Gottesdienstes. I Egernførde bestod den i, at Froprædikenen — som var gaaet ind af Mangel paa Tilhørere — afskaffedes. Fredagsgudstjenesten bortfaldt ligeledes, og Onsdagsgudstjenesten ændredes til Katekisation. Alt dette skete paa de kirkelige Myndigheders Foranstaltning²⁾ og det begrundedes med, at de mange Gudstjenester var aldeles overflødige, da der kun kom 7—10 Mennesker og ofte færre endnu eller slet ingen. Og som Følge af den nye Forbedring kunde Præsterne »nu helt gaa op i de mere borgerlige Embedspligter som Tilsynshavende ved Skole- og Fattigvæsen o. desl.«

Da nu Prædikenernes Antal i Byerne blev mere end halveret, kunde man ogsaa gaa over til at nedlægge en hel Del Præsteembeder og anvende de derved indvundne Penge til »mere nyttige Ting« og Formaal, eller — hvad ogsaa hændte — Præster og andre Embedsmænd delte Rovet imellem sig indbyrdes. Saaledes nedlagdes der da alene i Aarene 1792—1819 30 Præsteembeder i Hertugdømmerne, flest i Byerne, men ogsaa en Del Diaconater i store Landsogne. (Det drejer sig om følgende Embe-

¹⁾ T. K. Vorstell. 3/7 1795 og 12/12 1797.

²⁾ T. K. Vorstell. Nov. 1798 p. 703 f.

der: 1784 Sct. Peter, 1785 Neumünster, 1792 Ulkebøl, 1793 Pellworm, 1795 Husum, 1799 Bordelum og Plöen, 1800 Sct. Nicolai, Föhr, 1801 Swesing og Frederiksstad, 1803 Crempe, 1805 Sct. Laurentii, Föhr, 1806 Sognepræsteembedet i Skobøl, Achidiakonater i Haderslev, Büsum og Neustadt, 1807 Domkirken i Slesvig, Bredsted, Süderstapel og Egen, 1810 Ullerup, 1811 Neuenbrook, 1812 Horst, 1813 Barlt, Fjorde, Eckernförde og Helgoland, 1815 Rendsborg og Oldenburg, 1817 Koldenbüttel, 1818 Drellsdorf og 1819 Rendsborg — hvor intet særligt er tilføjet, drejer det sig om Nedlæggelsen af Diakonater).

Begge de nævnte »Forbedringer« var intet andet end »Kirkens« Falliterklæring. Men ikke en eneste Røst i Kirken opløftede sig mod den Ledelse, der uden Sværds slag overgav sig. Man nøjedes med at sukke: den christelige Religions Undergang er nær. Rationalismen — i Tidens Sprogbrug: »christelig Religion« — var sin Undergang nær.

6. Kirkerne forfalder. Kirkevandalismer.

Vender vi os nu — med hele det sørgelige kirkelige Forfald under Rationalismen in mente — til selve Kirkebygningerne, saa undrer det os ikke, at ogsaa de truede med at falde i Ruiner. Thi ingen tog sig mere af de gamle Gudshuse, der af Tidens Børn kun betragtedes som en svunden Tids Efterladenskaber. Om Kirkernes uhyggelige Udseende og forfaldne Tilstande gør vi os nu næppe noget Begreb mere. Thi ser man Visitatsberetningerne og andre lignende Tidsdokumenter igennem, faar man mange Steder næsten Indtryk af, at Fjenderne havde været i Landet og ødelagt og plyndret dem ligesom forud i Svenskekrigens Dage. Overalt klages der over Forfald, og overalt møder man Vidnesbyrd om den Ødelæggelse, som Kirkerne og Kirkeinventaret blev Genstand for paa Oplysningstiden. Ingen tænkte paa at vedligeholde dem, og ingen værgede dem mod Vandalisme og rovgridske Hænder. Nogle Steder truede Hvælvingerne med at styrte ned, og Væggene var ofte ikke blevet kalkede i

over 40 Aar.¹⁾ Selv Adler, som ellers havde mange andre Ting at tænke paa end at sørge for Kirkernes sømmelige Tilstand, klager i 1804 over de ofte skandaløse Tilstande, thi ved General-visitatsen har han mange Steder set, at Kirkebygningerne var i en sørgelig Forfatning, og »indvendig var de snavsede og uhyggelige«. I K a t i n g Kirke i Ejdersted regnede det f. Ex. ned paa Alter og Prædikestol, og Mure og Klokkestabel truede med at styrte sammen. Ogsaa med H e l l e v a d Kirke i Aabenraa Provsti saa det i 1811 sørgeligt ud, og Kirkeværgerne skriver til Visitatoriet, at »den frembyder et sørgeligt Skue, thi store Sten, som har løsnet sig i Muren, falder ned, og Kirkegaardsportene kan hvert Øjeblik falde sammen.«²⁾ Præsten derimod trøster sig med, at »sollte die Kirche einstürzen, dann möchte es vielleicht möglich werden die beiden Gemeinden zu einer zu vereinigen.« Og senere beklager Pastor Høeck, at Annexkirken E g v a d er »ein so festes, uvergängliches Gebäude«, thi ellers kunde den jo nedlægges, — hvilket vilde være til stor Lettelse for Præsten. Ogsaa T i n g l e v Kirke kaldes »ganz verfallen«, men først i Aarene 1826—27 raades der Bod derpaa. En Kender af Forholdene klager herover i Prov. Ber. i 1812, thi de Kirker, han har set, er mere øde og uhyggelige end Bøndernes Lader, og Præstegaardene ligner mest forladte Gaarde. Flere Steder maatte de kirkelige Myndigheder skride til Lukning af Kirkerne, da Opholdet i dem ligefrem var livsfarligt, saaledes lukkedes f. Ex. Neumünster Kirke 1808. Da Sognepræsten havde holdt sin sidste Prædiken i Kirken, skriver han: Nie verliess ich die Kirche mit froheren Empfindungen, wie diesmal. Denn nun war ich doch sicher, nicht unter den Trümmern derselben lebendig begraben zu werden.«³⁾ Neumünster var saa uden Kirke indtil 1834, da der blev bygget en ny. I 1816 lukkedes den ganske forsømte Kirke i Güttau, og om Siesby Kirke hedder det 1821, at »den ligner mere en Ruin end en Kirke«.

¹⁾ Prov. Ber. 1812 p. 78.

²⁾ C. II, 2, Nr. 354.

³⁾ Prov. Ber. 1811 p. 463.

Et ligesaa sørgeligt Billede af grænseløst Forfald frembød Kirkegaarden mange Steder. Porte og Indhegning var enten forsømt eller ligefrem borte, saa Svinene havde frit Spil paa Kirkegaarden, ja, der fortælles endog, at «de slæber Ligresterne ud paa Gaden».¹⁾ Andre Steder lod man Kvæg og Heste afgræsse Kirkegaardene,²⁾ da det var nemmere end at slaa Græsset. Man skulde synes, at sligt var at gaa for vidt i Bestræbelserne for at gøre alt nyttigt. Her og der blev Bly taget taget af Kirkerne for at gøres i Penge, og som Erstatning fik Kirken saa Tegl- eller et lidet holdbart Spaantag. Saaledes udøvedes Vandalisme efter Vandalisme upaataalt, ja ofte under Myndighedernes Bifald. Mangen Døbefond og Altertavle blev ryddet ud af Kirken og solgt til Samlere eller til Folk, som savnede et Svinetrug eller Brænde. Som oftest gik Præsten forrest blandt Vandalerne, og med eller uden Myndighedernes Tilladelse fjernedes selv de sjældneste og mest værdifulde Ting.

I de Tilfælde, hvor man søgte om Tilladelse hos Kancelliet til »at rydde op i Kirken«, blev en saadan ikke afslaaet, og af Kancelliets Forestillinger ses, at det ikke var ligegyldige Ting, man forgreb sig paa. Pastor v. Bielefeld i Sterup i Angel fik f. Ex. Tilladelse til at sælge Døbefonden, — »der grosse u. unförmliche, jetzt aus den meisten Kirchen verwiesene Taufstein möchte auch wohl aus unserer Kirche weggeschafft werden« — saadan hedder det i Ansøgningen. I Stedet for ønsker Præsten et sirligt Jernstillads til et Blikbækken, som baade er tilstrækkelig og billig.

Selv Kirkens hellige Kar forgreb man sig paa. Pastor Bahnsen i Curau søgte f. Ex. om Tilladelse til at sælge «2 store forgyldte Sølvkander og et stort Bæger (!) ialt 6 Pund Sølv», og Tysk Kancelli billigede det pengegridske Anslag.

Men det var nok kun i de færreste Tilfælde, at man bad om Tilladelse til den Slags Transaktioner. De fleste Steder har man nok handlet paa egen Haand. Saaledes solgte man f. ex. i

¹⁾ Pr. Ber. 1812.

²⁾ Fjelstrup Præstearkiv, div. Akter i Landsarkivet.

1807 i Husum Kirkens gamle katolske Monstrans, og »den prydede herefter en herværende Kroværts Have«. ¹⁾ Ogsaa Bryggemanns pragtfulde Altertavle i Husum Kirke, (forfærdiget 1521—28) som var 10 Fod høj og 14 Fod bred, naar Fløjene aabnedes, solgtes i 1807 til den højestbydende, en Borger i Husum, som lod den stille op hjemme i hans Hus. Ogsaa en Del »Billeder« blev solgt ved samme Lejlighed, bl. a. en Jesu-Moder-Statue, som ogsaa kom til »at pryde en Borgers Hus«. Da alt, hvad der kunde gøres i Penge, var solgt, nedbrød man sluttelig Kirken, »fordi ingen mere havde Lyst til at gaa i Kirke«. (Pastor Lübker).

Ogsaa de nordslesvigske Landsbykirker var endnu rige paa middelalderligt Kirkegods. To eller tre Altertavler i hver Kirke var ikke usædvanligt, og en Mængde Epitafier og katolsk Kirkeinventar fandtes endnu. Men Rationalisterne levnedes ikke meget af det. I Ø. Løgum Kirke stod der f. Ex. 3 Altertavler. I den lille Egvad Kirke var der to, men om den ene fortæller Degnen, at »i dette Aar 1793 blev det gamle Alter, som stod ved den nær Side af Chordøren, udryddet af Kirken«. ²⁾ I Tyrstrup stod endnu et Marie-Billede »midt i Kirken« med følgende Paaskrift »Beder godt for Jess Nielsen i Siegelund oc for Hanss Hustrue. ³⁾ Ogsaa det er nok bleven »udryddet af Kirken« paa Oplysnings-tiden.

Her skal ikke gøres Rede for Kirkeinventarets Skæbne paa Oplysningstiden, men de nævnte Exempler er tilstrækkelige for at vise, hvordan alle ødelæggende Magter havde frit Spil. Nævnes skal ogsaa et beskæmmende Træk /som Prof. Twesten i Kiel meddeler i et Brev til Vennen Brandis. ⁴⁾ Twesten fortæller her, hvordan han tilfældigvis en Dag i Meldorf saa Byens Gadedrenge i Færd med at ødelægge Kirkens gamle Billedskærerarbejder med Stenkast. »Solche Dinge verraten einen bösen Geist« — følger han til.

¹⁾ Pr. Ber. 1826 p. 663 ff.

²⁾ M-S., Forfatterens Ejendom.

³⁾ XVII Nr. 789, Kiel.

⁴⁾ Heinrich, a. S. p. 302 Brevet dateret 10/10 1817.

Men al denne Ødelæggelsens Vederstyggelighed, som disse Oplysningstidens Vandaler udfoldede, naaede vel nok sit Højdepunkt i selveste Slesvigs Domkirke. Hvad her er gaaet for sig trodser egentlig enhver Beskrivelse. »Die rohe Hand hat unbarmherzig in ihr gewüthet, u. Unwissenheit u. Geschmacklosigkeit betrübend »verschönert«, skriver Prov. Ber. 1830. Ikke nok med, at man kalkede og pudsede alle Søjler og Vægge, »for at det ikke kunde ses, om Bygningen skulde være et Guds Hus eller et Teater«, men uden at nogen brød sig om det, røvede tilfældige Personer, hvad der kom dem for Øje. Og selv Kirkeledelsen hjalp til efter bedste Evne. Alle de gamle Faner ødelagdes, alle Rustningerne (ca. 1800 ialt) i Gravkapellerne ligeledes. Selv Hertug Frederik IV¹⁾) pragtfulde Mindesmærke gik samme Vej, og Kong Frederik I' Sakofag laa »entweiht durch Bubenhand«. I 1814 brød Kirkemyndighederne ind i det hertugelige Gravkapel og røvede alt, hvad der havde mindste Værdi — under Paaskud af, at det skulde bringes »i Sikkerhed« for Kosakkerne. Degnen ved Kirken stjal alt, hvad han syntes om, og hans Tjenestepige gik ham til Haande. Da det opdagedes, var det for sent, thi det meste var solgt eller fjernet. Ogsaa Kong Frederik I' og Dronningens Sarkofag blev brudt op, ja man trak selv Ligenes Tænder ud for at sælge dem.²⁾ Endelig besørgede Gadedrengene Ødelæggelsen af Domkirkens Vinduer ved Stenkast, og Byens Borgere nedbrød den gamle Mur, som omgav Domkirkegaarden. Først hentede man Stenene i Ny og Næ ved Nattetid, siden ganske aabenlyst.

Der er talt saa meget om »Billedstorm« paa Reformations-tiden. Men Billedstormen dengang var for intet at regne i Sammenligning med Rationalisternes Ødelæggelse af vore gamle Kirker og deres Inventar.

Da man ikke følte sig vel tilpas i de gamle Kirker, skulde de omdannes til store, tomme, farveløse Rum. »Unsere Kirchen müssen mehr Hörsälen gleichen als Tempeln«, skriver en sam-

¹⁾ Han faldt ved Klissov 1704. Karl XII' Svoger.

²⁾ Pr. Ber. 1830 p. 340.

tidig Præst.¹⁾ Var det Maalet, da maatte et og andet jo nødvendigvis brutalt ændres. Der var f. Ex. »de smagløse og andagtsforstyrrende Kalkmalerier«, de forsvandt sammen med alle »sinnløse Inschriften«, hvor man vilde ofre Udgifterne til Kalk og Kost. I Maugstrup Kirke overkalkes Kalkmalerierne allerede 1783, da der bekostes 15 Mark for »Ausweissen der Kirche.²⁾ Derved forsvandt 17 Apostelbilleder, malet 1652. I Pellworms gamle Kirker ønsker Præsten ved Visitation i 1794, at et »Höllensbild« bliver fjernet, da det forstyrrer Andagten, og er anbragt lige for Præstens Øjne, naar han staar paa Prædikestolen.³⁾ Altertavlen og andet middelalderligt Smitværk kaldes »Ubelstænde« fra en svunden Tid. Ogsaa de gamle Stolestader, ofte kunsthæderigt udskaarne, maatte ud og afløstes af nye »in einem einfachen, gleichförmigen Stil«, saadan gik det f. Ex. i Siesebüh Kirke, og Vandalismen, som der fandt Sted, er yderst velvilligt omtalt i Provinzial-Berichte, da den var udført, lignede Kirken »et interessant Lokale.«⁴⁾

Men hvad skulde man saa med de plyndrede og ødelagde Kirker, naar de alligevel stod tomme Søndag efter Søndag, og naar de heller ikke i den nye »lyse og venlige« Skikkelse kunde tiltrække Folk? Ja, saa fandt man paa at indrette dem »til noget nyttigt«. Nicolai Kirken i Itzehoe blev f. Ex. indrettet til Pakhus og Tugthus. Især det sidste havde man Brug for, medens Kirken var bleven overflødig. Man fik i 1807 Tilladelse til at sælge Kirken⁵⁾ mod at »alle in denselben zu haltenden Predigten gänzlich eingehen«. To Gange blev Kirken stillet til offentlig Auktion, den vurderes til 1175 Rigsdaler, og for denne Sum købte Byen den for at indrette den til de førnævnte nyttige Ting. Købesummen plus Kirkens gamle Kapital foreslog Provsten anvendt til Skolevæsenets Forbedring, men da Magistraten mente, at en saadan ikke tiltrængtes, delte Byens Præ-

¹⁾ v. Hedemann-Heespen, a. S. p. 533.

²⁾ Pastor Carsten Petersen, Landsbykirkerne i Haderslev Provsti. Sønderj. Aarb. 1931, p. 247.

³⁾ Abt. 18. Nr. 36 d. Kiel.

⁴⁾ Pr. Ber. 1821.

⁵⁾ T. K. Vorstell. 1807 I. p. 141 og 1806. 17 1.

ster, Rektor og Degn Rovet imellem sig indbyrdes. I Krempe blev Kirken indrettet til Krudtmagasin og sprang senere i Luften (1814). Først i 1832 fik man atter en Kirke bygget i Krempe. Husum Kirke blev nedbrudt 1805 og Kirken i Neumünster i 1811, først en 20—30 Aar senere, da Rationalismens Dage var forbi, fik begge disse Byer atter Kirker.

Rationalisterne betonedes Gang paa Gang, at man kunde bedre lægge sin Religion for Dagen i sit Arbejde og alle andre Steder end just i Kirken. Hvorfor skulde man saa lade Kirkebygningerne sluge store Summer til Vedligeholdelse, naar disse Penge kunde bruges til nyttige Foretagender, og Kirkerne selv kunde gøre bedre Fyldest paa anden Maade. I Provinzial-Berichte for 1813 foreslaar en Indsender da ogsaa, at Kirken f. Ex. kan omdannes til Spindestue. »Lad det flittige Spindehjul snurre paa de Steder, hvor saa ofte indolent Fromhed nedlod sig til tankeløs Andagt«, hedder det i Forslaget. »Thi den Gud, som under den trætte Ro, velsigner dobbelt den flittige Haand, og det almennyttiges fuldendte Værk priser ham lige saa værdigt og smukt, som Takkebønnens Ord for Alteret.«

Men hvad saa Præsterne? Havde de da slet intet at sige til alt det Forfald, de saa for deres Øjne? I det følgende vil vi høre om Gejstlighedens Stilling og se, hvordan de enkelte Præster søgte at slippe gennem Tidens Mølstrøm.